

१

अशा०

१

४५

ॐ तत्सत्तज्ज्ञानात्मने नमः चित्सदानंदरूपाय सर्वधीश्वरिणाक्षिणे नमो वेदाज वेद्याय ब्रह्मणे नंत रूपिणे १
यदज्ञानादिस्मात्तियज्ञानाजविनिवर्तते नमस्तस्मै चित्सदानंदवपुषे परमात्मने २ अथाथात्मविद्योपदेशविधिं
व्याख्यास्यामः तद्योमिशीरायापानां शांतां वीतरागिणं मुमुक्षुणामयेक्ष्यमात्मबोधो विधीयते ३ अना
त्मभूते देहोदो आत्मबुद्धिः क्लेशादिना सा विद्या तत्कृतो बंधः तच्चाशमो स उच्यते अनादिमातः नैसर्गिको
ध्यासः मिथ्या प्रत्ययस्मः सर्वलोकप्रत्यक्षः अस्थानर्थहेतोः प्रहाराय आत्मैकत्वज्ञानं शिष्यं श्रीगुरुं परिपृ
च्छति भो भगवन् स आत्मा को दृशात्तं चित्सदानंदं द्वितीयमखंडमचलमजमत्रियंकुटस्थं नैव स्वप्नविषका
शं ब्रह्म स आत्मा भो भगवन् तर्हि दृष्टोस्मिन्समरे संसृतिः कस्य तस्यैव स्वभावो बाने मित्रिकं यदि दृष्टा स्व
भावः तर्हि अवज्ञेन पित्वा तस्मै मोक्षशान्तिं नहि वत्सने मित्रिकं तर्हि किं निमित्तं तस्मावधानमतिश्रुता
त्वाश्रया स्वविषयात्वाभुवत्वात्वाभासया अवक्तुं अनिवार्या विद्यातिस्मत्तराश्रयत्वविषयवत्त्वेन चि

वक्तुं निश्च
वत्त्वारेपो
ध्यातः ॥ ४

त्वी

वाशिष्ठ

२

ननुगुरुसेवया किं स्यादित्यत आह महानुभावेति महानुभावस्य ब्रह्मज्ञानस्य भूः संपर्कतसेवया संसारसमुद्रतरणो यु-
क्तिः उपायः प्राप्यते। नाविकात्तपथा समुद्रतरणो दृष्टात्ताराणां समर्थानोः प्राप्यते गुरुपरिष्ठापणे तां संसारक्षीर्यत इत्य-

महानुभावसंपर्कतसंसारणावलंब्येने युक्तिः संप्राप्यते गुरुदृष्टानो रिदनाविकात् ४ ॥
संसारदीर्घरोगस्य सुविचारो महोषधम् अहंकारस्य च संसारो विवेकेन विलीयते ५

र्थः ४ गुरुसंदेशमहिमान्नाह संसारेति अहंकारः कस्य वा संसार इति यो विचारः स संसाररूपदीर्घरोगस्य महोषध-
म् यत्ताविवेकेनैव संसारो विलीयते नश्यति यथा वधेन रोगशान्तिस्तथा विचारेण संसारशान्तिरिति भावः ५ ॥ ॥ ॥

राम

२

एवंमंगलं विधायात्र शास्त्रे अधिकारिणां दर्शयति अहं वदति रागद्वेषादिभावो हं कथं मुक्तः भवेयं इति पश्यति
 श्रुयोति अथ एव नास्ते अतो पूर्वा नापि ततः पंडितः सात्र शास्त्रेऽधिकारी ॥ वस्तुतस्तु ततो तत्त्वादेव नादिकारः
 सर्वस्य पदे दर्शयेयं आदिवाधिकाराभावः तस्मात्किंचित्ततो विवेकी अधिकारी श्रवणायेत्यर्थः एवमधिकारि

अहं वदो विमुक्तस्मामिति यस्यास्ति निश्चयः ॥ नास्ति ततो नो ज्ञतः सोऽस्मिन् शास्त्रे धिकास्वा २
 पावे नानुग्रहः साक्षाज्जायेत परमेश्वरतः ॥ तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सन्तः शास्त्रं वापि नो लभेत् ३

तां निरूप्य सद्गुरुं सेवादिकं वस्तुतस्तु साधनं निरूपयति यावदिति यावत्परमेश्वरत्वात् साक्षादनुग्रहः न जायते ताव
 त्कश्चिदपि मात्रसद्गुरुं सत्त्वात् नो लभेत् गुरुं सेवायै तत्त्वाभावेऽपि परमेश्वरद्वारा नुग्रहो देवभवतीत्यर्थः ३

काशिशृ

३

शून्यमिति सत्सुखसंजातशून्यसंजातमिति मृत्युपि अमृतो भवति आपतदुःखमपि सुखरूपं भवति ॥ वस्तुतः
शून्यमृत्युदुःखानां च ह्यप्यभावादिमर्थः ८ ज्ञानिनः सर्वथा दीने शरणगतं दृष्ट्वा परिश्रमे वेत्ता हं ज्ञानिनामिति
परिज्ञानिनामपि चित्तं केवलं आत्मसुखायेवोदितं चेत्तरां संसारदुःखमाप्ताः प्राणिनः कंशरणं यांति तस्माज्ज्ञानि

२१

३

शून्यमाप्तांतामेति मृत्युप्यमृता येन आपतं परिवाभाति विदुः ज्ञानसमागमात् ८ ज्ञानिनाम
पि चित्तं केवलं आत्मसुखायेवोदितं सत्त्वाः संसारदुःखानां कंयांति शरणं तदा ॥ तत्तत्ज्ञानं स च शास्त्रार्थ
स्तद्विज्ञानमखंडितं सत्त्वियापविरक्तायसाधोपदुपदिश्यते १०

नः परोपकारता भवतीति भावः ॥ ५ ॥ किंचित्तत्त्वज्ञानमिति ते तत्त्वज्ञानं स एव शास्त्रार्थस्तदेवाखंडितं विज्ञानमनु
भवो यत्तद्विरक्ताय सतः शिष्याय साधोपदुपदिश्यते १०

धौ१

राम

३

वाशिष्ठ

४

स्वकंठेति यथास्वकंठस्थितमपि वस्तुमाणादिकं भ्रान्तिवशात्तत्र प्राप्यते न ह्यप्येतत् तदेव च भ्रमनाशे यथा प्राप्यते भ्रम
दात्मास्वप्ने मेव साक्षाद्भ्रान्तोऽपि गुरुवाक्यतः एव प्राप्यते नान्यथा ॥ तस्माद्गुरुशरणं यायादिसमर्थः १४ त्वेति अयं ज्ञानो भा
ग्यवर्जितो यतः स्वस्वरूपं स्वकीयं स्वरूपं अज्ञानसन्निविष्टं सखेति ज्ञानोति परस्परौषां के विषये संज्ञानं भोजनवत्तदुः

स्वकंठेऽपि स्थितं वस्तु यथा न प्राप्यते भ्रमात् ॥ भ्रमात्ते प्राप्यते तद्दात्मापि गुरुवाक्यतः १४
स्वस्वरूपमज्ञानचेतनोऽयं देववर्जितः विषयेऽसखेति परस्परौषां के विषये न वत् १५ बुधा
प्यसंते वेरसंयः परार्थेषु दुर्मतिः वध्नातिभावनां भूयो नरो नो सोऽसगर्दभः १६

स्वमेवाप्नोतीत्यर्थः १५ एवमात्मज्ञानसंमुखं कृत्वा वैराग्यार्थमाह बुधेति यो दुर्मतिर्विषयाणां नीरसतां ज्ञात्वा पितृवैव
भूयः पुनः स्वहं करोति नो सोऽपुरुषेर्गर्दभस्य कस्मात्समावर्धमत्वा तर्गर्दभस्येत्यर्थः विषयलंघनत्वे गर्दभरनयो रभेद इति
भावः १६ ॥

उपदेशेति हेरद्युनाथरामगुरुपदेशं नमस्तुमयोरापालनमेवावस्थानस्य अयमात्मावस्थेति पदवाक्यार्थ उपदेशद्वी
 करणसकारणानुशिष्यप्रज्ञैवकेवलानामदिसर्थः शिष्यप्रज्ञानं विना उपदेशानर्थक एवेत्यर्थः ११ तदेवाह नशास्त्रेति॥

उपदेशक्रमो रामवस्थामात्रपालनं तन्मैतुकाणां शुद्धशिष्यप्रज्ञैवकेवला ११
 नशास्त्रेर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः दृश्यते स्वात्मनेवात्मा स्वयासत्त्वस्य याधिया
 १२ सर्वोपवक्तुं जंतोरनभ्योसंनश्यति इयं तानकलात्वेतः सकृज्ज्ञाता भिवद्ध

ते १३

नशास्त्रेर्गुरुणा पिबृत्वा परमेश्वरो दृष्टुं न शक्नोत सत्त्वगुणस्थयानि जबुद्धौ वस्त्वयमीश्वरो दृश्यते मननपरेणात्मा प्राप्य
 तदसर्थः ११ सर्वोदिति अन्यासर्वा अध्यात्मिकलाः प्राणिनः अभ्यासाभावेन नाशमाप्नोति॥ ज्ञानेन लशापि सकृ
 ज्ञातो नर्द्धत एव नश्यति १३

वाशिष्ठः

५

येनेति देवोपोरेयं उक्तं ताम्रता हरे मया या त्वंदं मया त्वां जं इति संकल्पं तज्जना सता येन बुद्धौ प्रतिफलितं चैतनं ब्रह्म सं
स्पृष्टं ज्ञाते तस्य जीवितं सफलं २० इदानीं मरणानिमित्तः शोको न कार्य इत्याह हस्यति देहनाशान्तरयावच्छिन्नस्याका
शस्यैव नाशो न भवति तद्विज्ञानं नश्यति यथा घृणो शोच्यते वक्ष्ये नश्यति नत्वा काशं तथा शरीरनाशोऽपि देहसंबन्ध एव न

येन सम्पृक्तं परिज्ञाते देवोपोरेयमुक्ता चित्तस्यान्ते स्थितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते २० तद्
दयाकाशोऽत्र स्पृष्टो देहनाशतः व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्टा आत्मेति शंका २१ यथा
दिक्षु प्रनेष्टुं यथा काशं अखंडितं ॥ तथा देहपुनरेष्टुं देही नित्यमलेपकः २२ ॥

राम

५

शोनत्वात्मानं नश्यति अतो जनामृता आत्मानं नष्टुं क्लामिष्येव शोकं कुर्वन्ति तेरेवाह दयादिति यथा रिपुदार्थेषु
नेष्टुं यथा आकाशं अखंडितमेव ॥ तथा देहनाशोऽपि देही पुरुषः अखंडित एव निर्लेपक एवेत्यर्थः २२ ॥ राम ॥

यत्किं चिदिति॥ कस्यापि पदार्थस्य संकल्पना न्नो न कस्यापि सत्त्वं संकल्पनाभावेन असंयमोऽसत्त्वमाप्नोति १७ यथे
ति॥ पूर्येकालमात्रे यथाशतसंवत्सरे मा भवति॥ एवं नाग्रद्वयायां अयं सारा माया विना स रूपो मरीचि तो यवन्मिथा

यत्किं चिदपि संकल्पना न्नो न कस्यापि सत्त्वं संकल्पनात्सुखमक्षयमश्नुते १७ यथा
स्वप्नमुद्रैः सत्त्वं संवत्सरे शतभ्रमः॥ तथा माया विना सोऽयं नायेत नायति भ्रमः १८ योतः श्री
तलपा बुद्ध्या गगद्वेष विमुक्त्या॥ सा शिवस्य तदीदृज्जीवितं तस्यैव शोभते १९ ॥

भूतस्यैव सत्यः १८ योत इति यो न गेः गगद्वेषाद्विमुक्त्याः तलपाः शीतलपाः सानंदपाः बुद्ध्या सा शिवस्य तदीदृज्जीवितं तस्यैव शोभते १९ ॥ ॥ ॥
लोकयति तस्यैव जीवितं शोभते॥ गगद्वेषा गेः मुक्तिरित्यर्थः॥ विषयस्यैव सा मकी रागः दुःखेऽपीति द्वेषः १९ ॥ ॥ ॥

वाशिष्ठ.

६

6

वामिति हेरामहोत्सवपरिग्रहीत्वाकांशल्लग्नहेषुमिसार्थेगमनेप्रेयो नतु आत्माज्ञानादितंजीवीतमित्यर्थः २६ एतरेववि
ष्टाणोति नद्याधिरिति व्याधिर्वातपित्तकफोत्थेयथा विषापदार्थमोन्मत्ताणां तथा दुःखदोषिनो न भवेति यथा सद्रजंशरीरे
त्यदेहभवंसर्वत्वं आत्मज्ञानं यथा तथ्यविवेकज्ञानादितं बहिर्भुवि तमित्यर्थः इति श्रीवाशिष्ठसाराविद्वारो वैराग्यप्रकरणोटी

वंशरावहत्तस्य चांशालागारवीथिषु मिसार्थे मृदंरामनमोर्त्येहनजीवितं २६ नद्याधिर्न
विषं नापन्नं धाम्नापि भूतेले दुष्वापत्तुशरीरेत्यमोर्त्येमेतद्यथानृषेणां २७ इति श्रीयोगवा
सिष्ठसारे वैराग्यप्रकरणे प्रथमः १ वशिष्ठ उवाच संयमान्मनसः शान्तिमिति संसारसंश्रमः ॥
मंशे स्पंदतां याते पथा सीमद्वाराणवः १

यम
६

कायां प्रथमं १ इयं नीजगतो मिथ्या त्वनिहस्यति वशिष्ठ उवाच संजगारिति मनो नियमनात् संसारभ्रमो नश्यति ॥ य
था मंशरिणेति श्रुलतां याते सति सीममुद्रावीचिरहितो भवति १
२१

न जायते न म्रियते क्वचि किंचिन्नोत्पद्यते न च नश्यति ॥ किंतु हिं ब्रह्मेव जगद्वि वर्तते स्वरूपेण तस्य का शान्ते ॥ यथा रजो कालत्रयेऽपि सपी
 दि के नास्ति ॥ तथा पि ज्योत्सर्पो जायते नश्यति च भ्रमवशात् तथापि संसारवि वृत्तौ वा दस्यैव मुच्यता दि स र्थः १३ आकाशादि
 ति ॥ हे राम यद्देहश आत्मा सकथं जायते प्रियते वा ॥ कीदृशः आत्मा आकाशादपि व्यापकः शुद्धो निलैपः सत्त्वो दुर्गेयः अवयोः

न जायते न म्रियते क्वचि किंचिन्नोत्पद्यते न च नश्यति ॥ किंतु हिं ब्रह्मेव जगद्वि वर्तते स्वरूपेण तस्य का शान्ते ॥ यथा रजो कालत्रयेऽपि सपी
 दि के नास्ति ॥ तथा पि ज्योत्सर्पो जायते नश्यति च भ्रमवशात् तथापि संसारवि वृत्तौ वा दस्यैव मुच्यता दि स र्थः १३ आकाशादि
 ति ॥ हे राम यद्देहश आत्मा सकथं जायते प्रियते वा ॥ कीदृशः आत्मा आकाशादपि व्यापकः शुद्धो निलैपः सत्त्वो दुर्गेयः अवयोः

विनाशी शिवो मंगलरूपे न हि देहा कालस्वरूपपरि के द र हितस्य जन्म नाशो संभवत इत्यर्थः १४ सर्वमिति उद्देहश्यमा
 न सर्वं जगदादि मध्यं तवर्जितं भावाभावरहितं ब्रह्मेव ज्ञेयमिति ज्ञात्वा सुखी भव १५ ॥

वाशिष्ठ

७

7

इदृशीतिहेराम इदृशीविलक्षणस्वभावाम्नाया ॥ यास्वनाशनेहर्षप्रदाविलोक्यमानावनाशमाप्नोति अतोऽस्यां त्वभावो न ज्ञा
यते ६ अहो इति हेतातः अहो आश्चर्यमेतत्परिदुःखविचित्रा माया विश्वस्य मोहकारिका ॥ पयोमाहितापमात्मा शरीर
सर्वो गव्याममपात्मानं न जानाति ७ यदिदमिति यदिदं दृश्यमानं जगत्किमपि नास्ति न भूतं न धविष्यति यथा गंधर्वेन ग

इदृशीराममायेयं यास्वनाशनेहर्षप्रदानं लभ्यते स्वभावोऽस्याः प्रस्यमो गौ वनश्च ६ अहो नु चित्रा माये
यतात विश्वविमोहिनी सर्वो गव्यो तमपात्मा ययात्मानं न पश्यति ७ यदिदं दृश्यते किं विचित्रा ति
किमपि कवे यथा गंधर्वेन गं यथा वारिमरुस्थले ८ यद्गुणो र दृश्यते किं चिदस्ति मपि किंचन अवि
नाशं न रतीह सत्तदात्मैतिकथ्यते ६

रं यथा वारिमरुस्थले शिवि किशोरे पुत्रलभ्यः कालत्रये पि नास्ति ६
यास्ति ति यत्तत्र अत्र समीपे स्थितमपि वस्तु किमपि न दृश्यते परंतु अविनाशं तद्रूपं तदस्ति स एव आत्मेतिकथ्यते स एव साक्षा
आत्करणीयसर्वः ६

राम
७

चित्तोन्मेषेति यतोमनसःसंकल्पेसंसारोदयः तदभावे संसारभावः अतोवासनाजाग्रायोन्निरोधात्संकल्पारहितं मनः कुरु प्रा
 णायामाभ्यासादवासनानाशमनोत्पद्यते २ अयंरति॥अयंमनसःसंकल्पारस्थितः संसारः निजसंकल्पनोशादेवसंसारो
 नश्यतिअत्रनसंदेहः ३ परितानेति॥चित्रलिखितमप्यस्ययथाज्ञानोदेवसर्पत्वेनश्यति॥तत्कृताधीतिअतथाआत्मब्रह्मज्ञा

चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यांसंसारस्योदयस्ययो॥वासनाजाग्रासंतोधादनिमेषंमनः कुरु २ अयंरति॥चित्र
 कल्पोत्थः चित्रिकल्पपरितृप्तात् क्षीयतेदग्धसंसारोनिःसारइत्यसंशयः ३ परितानेनसर्पत्वंचित्र
 सर्पस्यनश्यति॥यथातथैवसंसारस्थितएवोपशम्यति ४ पुंसानिजमनोमोहकस्मितोदुःखदःस्मृतः
 ॥संसारचिरेवेतालोविचारेताविलीयते ५॥

तादेवसंसारः शम्यतिवस्तुतोनास्तीत्यर्थः यथाचित्रेसर्पत्नद्वर ४ पुंसश्चि पुंसःपुरुषस्यस्कीपमनसोमोहेनेवकल्पितो
 रचितः संसारलक्षणावहकालीनोवेतालंप्रेतः तच्चिचिचारेताअप्यमात्माब्रह्मेतिविचारेतोवनश्यति तस्माद्विचारेतासंसारना
 शनीयोयतोदुःखदः ५॥

वाशिष्ठः

८

त्वा

मन इति व्यापकात्पश्चात्मानं संकाशात्स्थिरात् अस्थिराकारं च बुलं मन उच्यते स्थिरादस्थिरात् सन्नोद्भूतः पश्चात्स्थि-
रादपि समुद्रादस्थिरात् बुलं मन उच्यते तद्वदित्यर्थः १३ यत्तु यत्तु ~~यत्तु यत्तु~~ मिति तत्त्वमेवाप्यस्थिरात् संकल्पं करोति
तेन संकल्पेन जगदवस्थापोमंसाररूपमिंद्रजालमुत्पद्यते अतएव मनः संकल्पितः संसार इत्यर्थः १४ यथेति॥

मनः संपद्यते तस्मान्मनः १३ मातमानः सुस्थिरादस्थिराकारं गौर्गदवधारिणेः १३ यत्तु यत्तु सरे
वायुसंकल्पयति निमग्नः तेन मींद्रजालं प्रोक्तं प्रवृत्तिरुच्यते १४ यथा बालस्य वेतालौ लोभस्य परं
तदुत्तरः असदेव स राकारेण यावत् मनो न गत १५

यथा वेतालोऽपि तः बाह्यस्य सर्वस्य सर्वदादुःखप्रदो भवति तथा अस्मिन्मिथ्याभूते मेवैतज्जागृतं भ्रातृबुद्धेर्नैरस्य सत्ताका-
रभासमानं सन्नरायण्यत्तानि दुःखानि ददाति १५ शिव

राम

८

स्वप्नमेति स्वकीये ज्ञानरूपे दर्पणे इमां दृश्यमाना वस्तुजातया सर्वा प्रतिविंबता मापद्यते यथा तटदृमाः सरसि प्रति
 विंबेति १० सर्ग इति चेतस्य संदमात्र रूपवायं संगः सम्पकृता न सति न श्यति मिष्य ज्ञाने सति उदैयमा प्राप्ति ॥ प

स्वप्नान दर्पणे स्फोर समस्ता वस्तुजातयः ॥ इमा ताः प्रतिविंबन्ति सरसी वतटदृमाः १०
 सर्गश्चि त्सं दमात्रात्मा तस्य कृदेषा विलीयते उदैतस्य सम्पकृदेषा तस्यैव सप्ये धर्मो यथा ।
 ११ भोग्या वनया याति वंधो र्द्यो म वस्तुनः तयो पश्चात्तया याति वंधो जगति तानवे १२

यातमसि दृश्यमानायां सौमर्षे धर्म उदैति इत्युपया त्तानान्न श्यति च तद्वदित्यर्थः ११ योगेति मिष्या भूतोप
 यं वंधो भोग्या सनया दृष्टं च याति ॥ वासना शांत्पा वंधो णि पतानं तनुतां तु कृत्वा र्षमा प्राप्ति तन्न त्मात्सा म्यो ज्ये
 त्मर्थः १२

वाशिष्ठ

८

यथेति यथाचतः शुद्धिगगने मेघपरलंभूत्वा पुनर्नश्यति तद्वत् अक्षयि सर्वजगदस्य ते लीयते च ब्रह्मणो न किंचिद्दो
षा वहं १० आदिमिति येन सूर्यकिराणाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः

पथा विशुद्ध आकाशसहस्रैवाधमंडलम् भूत्वा विलीयते तद्वत् तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः
आदिमिति येन सूर्यकिराणाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः
मात्रे भवो नवपट्टा यद्विचारितः आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्विचारितं ११ ॥

गतज्ञानं तस्य तद्वत् तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः
रेके तापदाभावात् तथा विचारितं विश्वं ब्रह्मैव जगदकारणं ब्रह्मणो न किंचिद्दोषा वहं १० आदिमिति येन सूर्यकिराणाः सूर्यो रश्मिरेव ज्ञाता तस्मै तद्विरोधाः

राम

८

अव्युत्पन्नस्येति तथा ज्ञेयस्येति युगं यथा सुवर्णो अव्युत्पन्नस्य पावती वं सुवर्णमज्ञानं तोपि न स्य कनक निर्मिते कटककुं
जलादीकृताद्येवमिति सत्त्वं द्विर्भवति न त्विदं हेमति कदापि बुद्धि तज्ज्ञानाभावादेवेति तथा अज्ञस्य पुं सो न गार्गह
रस्य पूर्वतस्योद्विषया बुद्धयोदृश्यभूता एव स साद्वबुद्धिः परतु विकारात्मकं सर्वेनामधेयमात्रमयाभावात् ॥ अथि

अथ तत्र स्पष्टं न के कान के कट के यथा कट कृत्तिरेवास्ति न मुनागपि हे मधीः १६ तथा
तस्य पुनः गान गानां गोचरा इह दृश्यं देवास्ति न च न्यापमाथि देक १७ अतस्मिन् लोद्य
मवेतस्यानन्मयेतात अंधं भुवनं मधस्य प्रकाशं तु सच सचः १८

घटानं परमार्थे भूतं दृक्पदार्थो ब्रह्मेव सत्यमिति बुद्धिः कदापि नोदेति ब्रह्मज्ञानाभावादित्यर्थः १६ अति पूर्वोक्तमेव
विशदयन्ति तत्त्वमज्जनंतो विश्वं दुःखसंपूर्णं रूपमेव तत्त्वज्ञाप्य रमनरूपं एतत् तत्र दृष्टान्तः नेत्रहीनस्य जगदेवेन तत्
हितस्य तुषका शोभेति १८

वाशिष्ठ

१०

10

रा१

आत्मेति ब्रह्मणो ज्ञानाद्विश्वं भासते ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति यथा ब्रह्मज्ञानात्सर्वे नामनास्ति २५ तस्येति हेमश्चक्षुषसु
 तेषाम्नातत्तुस्य विस्मरणेन जगत्स्थितां प्राप्नोत तज्ज्ञानाच्चास्ति यथा स्मृतज्ञानात्पुनर्जगत् २६ स्वप्नेति एवमिति
 पुनर्गम यथा स्वप्ने जाग्रदवस्थानात्मेव स्मरणेन जागरणमपि मिथ्येव ॥ भ्रमोऽपत्तिर्मिथ्या भूतः २७ असन्नो भ्रमोऽतद्वत् ॥

आत्माज्ञानाज्जगद्विश्वं भासते ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति यथा ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति यथा ब्रह्मज्ञानाच्च नास्ति २५
 तस्यादृष्ट्यात्तत्तुस्य विस्मरणेन जगत्स्थितां प्राप्नोत तज्ज्ञानाच्चास्ति यथा स्मृतज्ञानात्पुनर्जगत् २६ स्वप्ने
 जाग्रदवस्थानात्पुनर्जगत् २७ स्वप्ने
 नास्ति किं भ्रमोऽपत्तिर्मिथ्या भूतः २८ किंचित्सर्वानुभूतिः २९

रा२
१०

एवं सरसचस्य लस्यं कार्यकारणानां तु परादिकं नास्ति किं त्रयां मासर्वमिदं भासते किंचित्सर्वमिदं लभ्यते तज्ज्ञानात्
 पादुह्यता एव नाना निधनेति ब्रह्मसत्तयेव विश्वसत्तां गकारतद्वातिरेकेण किंचिन्नास्तीत्यर्थः प्रकरणं द्वितीयं ॥ ॥

विश्ववीचीति ब्रह्मरूपादमृतसमुद्राजगत्त्रयसराः कञ्जोलविलासउदेतितत्रैवलीयतेचेत्कथंमध्येतन्मयो न स्यात्॥
यथाजलादुदं तालहरीलीयमानावाजलेलहरीदशाया मपिजलात्तिकाएव ११ यथेति॥ यथाजलादुदताः फेनलह
री हिमबुद्धी जलादिवातयावह्नयो निर्गते विश्वं न ततो भिन्नं कार्यकारणयो रभेद इत्यर्थः १३ आत्मन इति॥

विश्ववीची विलासोपचित्तुधाधेहरेति च विलीयते च तत्रैव मध्ये कथं मृतमयः ११
यथा न ततो यतो भिन्नाः फेनो मिहिमबुद्ध्याः आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मनि निर्गते १३
आत्मनोपि तथा विश्वमात्मन्येव लये व्रजेत् मृदिकुं भोजने वीचिः कनके कुंडलं यथा १४

ब्रह्मणा एवोत्पन्नं विश्वं तत्रैव लीयते तत्र दृष्टं तत्र यथाह एतीति मृत्तिकायां घटो यथा जले लहरी यथा कनके सुवर्ण
आभरणं यथा तद्दात्मनोपि विश्वमात्मन्येव इत्यर्थः १४ ॥

वासिष्ठः

११

त्रि१

कोपयन्ति असंतः कोपविशदाः ३

ब्रह्मेति यन्निज्ञेन ब्रह्मप्रतिपादकानामुपनिषदां तत्तुं भावयन्त हर्षविषादरहितो भवति स एव संसारेदुःखरहितो भवति । अस्यः
सर्वोदुःखबोनेवेत्यर्थः ४ यथेति यथा रावाग्निं तन्मग्धं पर्वते मृगपक्षिणौ येनोत्सवंते तद्वत् कामकोधादयो दोषा ब्रह्मज्ञानी
तृकदापि नाश्रयन्ते ॥ असंत इति संतोपि असंतश्च परं नरं परं नरं परं क्रोधयन्ति संतस्तंतः सीतला अपि तथा आचरेति य

ब्रह्मोपनिषदां तत्तुं भावयन्त्येता आत्मना नोद्वेगान् चतुर्वर्त्या संसारेन तस्मीदृति ५ यथा
पर्वतपारीषं नाश्रयन्ति पृथग्निः तद्वद्ब्रह्मविदो दोषानाश्रयन्ति कदाचन ५ असंतश्च सं
तोपि कोपयन्ति परं नरं निजं कर्मणो दोषां परिपाकं परीक्षितुं ६ ॥

वापः कुक्ष्यति तर्हि कथं वा ब्रह्मनिज्ञानमिति परिपाकभूतं फलीभूतं निजं कर्म परीक्षितुं अयमर्थः । कोपितोऽस्य
नरेषु यथा असंभवेन तथा अस्माकं बोधो भवति नरेषु तत्कर्म परीक्षार्थं । ते वा तु बोधो न भवतीत्यर्थः ६ ॥ ॥ ॥

राम

११

इदानीं नीलसुक्तिफलकं तत्त्वज्ञानं वरीयते ॥ तत्त्विति पासाससाक्षात्कारयथात्मज्ञानमेवैकं विषयतया रूपतरागो
 राहकं भवति तदेव तस्मादाहकं ब्रह्मज्ञानं समाधि शोचते न त्वेकान्तं मोनेनावस्थानमात्रं समाधि शोचते ॥ चिदिति
 इदं सर्वं जगद्ब्रह्म रूपमेवेति भावयेत् इदं भावनापुक्त उपदेशं ते ब्रह्मणि पः स्थितः स एव च सर्वं जानाति यतो ब्रह्मक

वै २
 श्री विश्व उवाच तत्त्वामेवोभयपदेकः सर्वज्ञातरागपादकः प्रोक्त समाधि शोचते न तु तस्मात्
 स्थितिः १ चित्कारा मरं सर्वं जगदिमेव भावयेत् यत्तिष्ठत्यपशान्तस्यः स ब्रह्मकचः सखी २
 सर्वातीतः यदा लंबी शोर्दुःखि शिराशयः यत्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः ३ ॥

वचो ब्रह्मेकवचं शक्यं यत् स तथा सर्वं एवं विद्यो योगी ब्रह्मणो कीदृशं चित्तो यत्तिष्ठति स परमेश्वर एव नामः
 कीदृशः सर्वातीतं ब्रह्म परमेश्वरं वा लंबते आश्रयति स तथा शोर्दुःखि शिराशयः शीतल आश्रयश्चित्रं यत् स तथा ॥ राम ॥

वाशिष्ठः
१२

अद्वैत इति चित्ते शान्तिं गते सति अतएव ब्रह्मणि स्थिरता मागतेऽपि योगिनो जगत्त्वप्रवमश्नुतः संतः कर्मकुर्वन्ति॥
ब्रह्मज्ञानं ज्ञाते साक्षात्कृतेऽपि कर्मणि बंधो नास्ति इति भा० १० अद्वैतेति अद्वैतमरणमस्तु कल्याणं येनं वाजी वत् ॥ प १

अद्वैतेऽप्येवमाचार्ये चित्तवप्रशमं गते योगिनः कर्मकुर्वन्ति पश्यन्तः सप्रवज्ञा गतः १०
अद्वैतमरणमस्तु कल्याणं येनं वाजी वत् ॥ ततः कलंकं नाप्नोति हेतुं कलं यथा ११
तनुमज्जत्वा शान्तं पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः १२

तथापि ज्ञानी बंधनाप्नोति यथा स्वर्गोर्ध्वं प्रेक्षितमपि कलंकं नाप्नोति तद्वत् ११ तनुमिति ज्ञानी धीर्गु
रुषः काष्ठां दुर्दृष्टं मज्जत्वा पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः शान्तं पश्यन्तः १२
लिङ्गो जातस्ततो मुक्त इत्यर्थः १२॥

राम
१२

ज्ञातेति यथाऽहोसर्पेभ्रमानंतरं सुज्ञाने जातेऽपि सर्पेऽप्यंमयपुनर्वृत्तते एव ॥ एवं ब्रह्मज्ञानेन नाशितनिखिल
 मोहोपात्तानि मोहकार्ये कामक्रोधलोभारिकं न मुच्यते ७ एवं तद्विब्रह्मस्य सापि कर्मवधः पसक्तइत्यत आह स्फ
 रिक इति यथानिर्मलस्फटिकोजपाकुसुमारीनां प्रतिविम्बेऽपि वस्तुतोरेजनेन यानिरक्तो न भवति तद्वत्तज्ज्ञानीकर्म

ज्ञात्वाऽप्यसर्पेऽप्यंमयपुनर्वृत्तते विधत्ताखिलमोहोऽपि मोहकार्ये न यत्प्रति
 ७ स्फटिकः प्रतिविम्बेन यथानायातिरेजने तद्वत्तः कर्मफलैर्नाज्ज्ञात्वा नायातिरेजेन
 म ८ अंतर्मुखतया तिसृषु द्विष्टेति परोऽपि मन् ॥ परिश्रान्तयानिर्मेनिद्रालुरिव लक्ष्यते ६

कुर्वन् दृश्यमानोऽपि कर्मणामवधोते ८ अंतरिति बहिरिन्द्रियैर्विषयग्रहणं कुर्वन्नपि ज्ञानी अतर्मुखतया आ
 त्मस्य तया तिसृषु द्विष्टेति यतः संसारतापो न शान्तो निवृत्तः ॥

शशिष्ट

१३

13

निर्ग्रेथिः जीवन्मुक्तोऽदृशो भवति निर्ग्रेथिः गतिगहंकारेण तस्य देहः स्वभावतः अनिर्वाणोऽपि त्रिद्वाराणां तर्मा
समावृतात्परे लोके दृष्ट्या चित्रदीप इव प्रशान्तः सन् स्थितः १६ अहंकारेण स जीवन्मुक्तः यादृङ्कोरो मन्त्रावाप्तो
लीलयेवानायासेन सत्कायेऽपि संप्रज्यस्वरूपमस्ति इति १७ इति संप्रमाणेन हेलोके परलोकेऽपि भगवत्कल्या

निर्ग्रेथिः शान्तसंदेशो जीवन्मुक्तस्वभावतः अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः १६
अहंकारमयी मन्त्रावाप्तो लीलयेव यः तिष्ठति येषां पाणी जीवन्मुक्तः रज्यते १७ इति च
निर्ग्रेथिः मन्त्रावाप्तः संप्रज्यस्वरूपमस्ति इति १८ अहंकारेण स जीवन्मुक्तः यादृङ्कोरो मन्त्रावाप्तो
लीलयेवानायासेन सत्कायेऽपि संप्रज्यस्वरूपमस्ति इति १९ इति संप्रमाणेन हेलोके परलोकेऽपि भगवत्कल्या

णो मोक्षमाप्नोति सकः ॥ यः सुहृदं यमिव द्रोमुजति ॥ यश्च सर्गारिक्त्वनसंगाच्च स्थिति यश्च योगी भोगं च तृप्तं जाना
ति यश्च स्त्रीसमूहकुतस्ति तत्तत्प्राप्तुं साकुलं यस्य च चित्तं शत्रो मित्रे च समं ईदृशो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः १८ ॥

राम

१३

गोः परमिति॥ नैराशेनालंकृताशोभिता आकृतिर्यस्य तस्य वित्तस्य संपुंसः पृथिवीगोः पराया भवति मेरुः सन्तभः या
 पः नभोमुद्रिकावह्निनाकाशपायं विभुवनं तेषां पायं किं वदन्मम वेद्या वित्तस्याग्राः अयानि सर्थे १३ अंतमिति॥ का
 नीधीर अंतवेहिरपि शून्यपायः शून्यकुंभं वदन्निगीयाभावादि तथैः अंतवेहिः पूर्णोपायं वेजलस्य गीकुंभे तद्वा तन्ने
 वंती

गोः परं पृथिवीमेरुः स्यात्पराकाशमुद्रिका॥ तेषां विभुवनं तेषां पायं किं वदन्मम वेद्या वित्तस्याग्राः अयानि सर्थे १३
 अंतः शून्यवेहिः शून्यशून्यकुंभं वदन्निगीयाभावादि तथैः अंतः पूर्णोपायं वेजलस्य गीकुंभे तद्वा तन्ने १४
 दीप्तिता नीप्तिता नस्तौ यस्यां न वेत्तुदृष्टिषु। सुप्रदवपश्चरति सपुनरिति कथ्यते १५

वसवेत्तु पूर्णोपायं वेजलस्य गीकुंभे तद्वा तन्ने १४ इति स्मृतं यस्य संपुंसः परार्थदर्शनेषु अयं मेरुः यमनि सृष्टिर्न भवति॥ अतएव सुप्र
 दवपवन्नेते सुप्रस्य यथा भिलाषाभावस्तथा यस्यापि याधियाभावः सपुनरिति कथ्यते १५

वाशिष्ठः

१४

नमोऽस्यति मोक्षोक्तमकश्चित्पदार्थ आकाशात्तेन पातालैवाभिमौक्तित्वं न प्रवभावाद्यवहितदेशवतीनास्ति किंतु
सर्वेष्वप्यर्थविषयेकत्वं नानाशक्तिपाचित्वांतिः स एव मोक्ष इत्यर्थः २३ अनन्तरं चिरानन्देकत्वेऽपि विनाशनि
विकल्पातीतेन त्रयाणि व्यापके स्थिते सति कोऽनानाप्रबंधः कश्चिन्मोक्षो द्वितीयाभावादिभ्यर्थः २४ तस्मादिति तस्मान्नम

नमोऽस्यः नमसः एष पाताले च न भूतले सर्वाशांसस्यैवेतः स यो मोक्ष इतीत्यते २३ अनन्तरे चिद्व
नानरे विविक्तत्वे कल्पिणि स्थिते द्वितीयाभावाकोऽर्थः कश्चिदुच्यते २४ तस्मादेता समावेगा
मनसोऽवधतागते मनः प्रशमने रामोऽस एवावशिष्यते २५ इति श्रीयोगवासिष्ठसाराविवरणजीवन्मु
क्तलक्षणप्रकरणं ३

एवोऽसमावेगावंधभावं ज्ञानं यतोऽतस्तस्मै वेदोऽस्य त्रयमनं स एव मोक्षः २५ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणो
जीवन्मुक्तलक्षणतृतीयप्रकरणं ३ ॥

राम

१४

तद्व्यादिति योदृश्यं प्रपञ्चमवसः सकाशात्तद्व्यात्का आकाशवन्निर्मलतः सन्नवयो भवति स परमेश्वरतुल्यजी
वन्मुक्त एव १८ समाधिमिति यश्चिन्तनमुक्त तस्यः स ध्यानं करोतु स सा कर्मणि वा मा करोतु सर्वथा उत्तमाशय
त्वा मुक्त एव सर्वथा तस्यासागे मुक्तिरित्यर्थः २० अनात्मविति दिहारावात्मबुद्धिना मबंधस्तत्र या नात्मबुद्धिः स ए

तद्व्यात्संपत्तिरप्यसर्वदृश्यं प्रपञ्चतधीः यो मसौ मन्तरोद्ययः समुक्तः प्रमेश्वरः १९ समाधिमयः
कर्मणि मा करोतु करोतु वा ॥ तद्व्यात्समवशो मुक्त एवोत्तमाशयः २० अनात्मसात्मधीर्विधस्त
त्राशोषोऽप्युच्यते बंधमोक्षो न विद्येतेति च ॥ समुक्तस्य चात्मनः २१ दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो
दृश्यमार्जनं संपन्नं चेत्तदुपजापयान्निर्वृतिः २२

वसोऽसंयुत आत्मा भवबंधोऽसा मा एव निःसमुक्तत्वा दिति मयः सत्त्वादिमर्थः २१ दृश्यमिति कालत्रयेऽपि
मम ते रादृश्यं नास्म्येति ज्ञानेन मनसः सकाशात्तद्व्यात्पददृश्यनिराकरणं जातं तदा मोक्षसुखमेवेति सत्यं २२

वाशिष्ठ

१५

प्रा०

मन इति अमुना संकुल्येनैवाभ्युदितं मनः मना कृत्स्नमप्यनेवेत्यप्राणात् अविचार इति अतएव त्वस्यैव त्वप्रेमाराणा
कारणया त्वप्रेममाराणां वृथा सर्वमनोपितरेव त्वेव त्वमाराणां सन्नति यथा त्वप्रेममाराणां ४ असम्पत्तिः अवाप्तनिर्देहादौ
यत्नभावन आत्मत्वबुद्धिः तदा असम्पत्कृद्दर्शनमिच्छाज्ञानं अवस्तुभूते संसारे यावत्तु बुद्धिर्हराद्यवतन्मनो जायते हि

मनो मुनेवाभ्युदितं मना कृत्स्नमप्यनेवेत्यप्राणात् त्वप्रेममाराणां कारणे त्वमाराणां न विद्यते ४ असम्पत्कृद्दर्श
णाद्यतस्मात्तन्मात्मभावने यदेव त्वनिवस्तुत्वं तन्मनो विद्विराद्यव ५ अयं सोऽहं इति न मेऽप्यताव
आत्रकं मनः तदभावनमात्रेण विचारेणाविलीयते ६ उपादेयानुपपन्नं हेतुं कान्तिविवर्जनम् यदेतन्मन
सात्संज्ञद्वयं विद्विनेत ७

५ अयमिति आत्मा यदेहस्तेषां यः सोऽहं इदं धनारिकं मेमेमेताव
मिच्छाभूतज्ञानात्मकं मनः दृश्यं सर्वं नास्ति एतावद्बुद्धिचममात्रेण विलीयते ६ उपादेयेति उपादेयस्य विषयादेय
इत्युपतन्मनुसाराणां ग्रहणमिति यावत् हेतुसमप्यार्थे हि सज्जनं तागः तन्मनो सात्संज्ञ इदं यात्यमिदं नेमेतावत्तज्ञानात्
कं मनस्तदेव धर्ममेवेति ७

राम
१५

वशिष्ट उवाच एष इत्यादिद्वंद्वीमनो लयवर्णयति स्वयमेव अज्ञाना अखंडितं चाचेतसा अंतःकरणं सर्वव्याप्तं
 नामनः संज्ञकं धृत्वा स्वयमित्यतः ततो धावति नानाविधमिष्टानिष्टं संकल्प्य तस्मात्संकल्पस्यागस्त्येव प्रयानि सत्यः १ ए
 तस्मादिति सर्वव्यापिनो जगद्रूपकी अवतो विवस्वतः सार्वभौमस्य हा भागरेतस्मात्परमेश्वरात् विश्वविभागश्च तारूपाश

वशिष्ट उवाच एष स्वभावाधिमतं स्वतः संकल्प्य धावति चेत्तस्मात्स्वयमज्ञानात्सैव ह मन आत्मनः १
 एतस्मात्सर्वगोरेवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः विभागकल्पनाशक्तिर्हृदी वै स्थिता भवति १ अतः संक
 ल्पसिद्धयं संकल्पेनैव शाप्यति येनैव जायते तेन वह्नित्वा लेव वा पुनः ३

किरुस्यिता यथा जलात्कलोलोऽदिति तद्वदिति सत्यः १ अत इति यतो यद्वत्तु येन निमित्तेन अस्य ते तेनैव तन्नश्य
 तीति हृदं वह्नित्वा लोहो यथा वह्नित्वा लोहो यतो यद्वत्तु तेनैव तन्नश्यतीति अतो हेतोरियं संसारपारंपर्यं संकल्पेनैव ति
 द्वा संकल्पेनैव तन्नश्यतीति धनविषयं संकल्प्य तस्मात्तज्ज्ञानविषयं संकल्प्य तन्नश्यतीति सत्यः ३

वाशिष्ठ
१६

युधेति॥ तृष्णावाप्यवासनारूपत्वान्निंदति हेरामश्रापिणीपिशविकारवशीनंजीवंदयति संसारंनयति॥ नि
मलस्यरूपोदृष्टान्नद्वयं यथाभ्रलेखावन्देमतिनरेति मणीवयथासौधं ११ अंतरिति संसारदिंद्रियाणि प्रमादमवेलो

यथाभ्रलेखाशशिनंस्सकालेपंमरीयथा दूषयेत्सवेमवांतनेपाशापिशविका ११
अतर्षुखतयासर्वचिद्देहाविजगत्तणं जुद्धतोतनिर्वर्ततेरामचित्रादिविभ्रमः १२ य
दन्मभायतेकिंचिद्दयापोरेयस्सवित्स्थितयेसकलंनन्कातराचित्रेनजायेते १३

क्यरूपंतरांज्ञानोयोजुद्धतोतस्सचित्रादिः सर्वोभ्रमः स्वयेवनिर्वर्तते नतराद्ययोगाअथयान्अथयोगान्नृज
तेतिश्रुतेः १२ यदेति॥ चित्रनाशायासमुपरिशति यदोदपोरेयपरार्थान्मिथ्याभूतान्ज्ञात्वाकिंचनस्मयेतेनराखतस्स
चित्रंविलियते १३

ताम
१६

मनश्चि संसारस्य कारकं मन एव अत एव मनः पुरुषः मनसा कृतं तं तेव कृतमिति ज्ञेयं निर्वासनेन मनसा शरीरकृतं न
 लगति मनोनिबंधनत्वात्माप्यपुण्ययोगिभ्यः ८ चित्तमिति परार्थानां कारणाभूतं चित्तमेव। चित्तविद्यमाने जगत्

मनो हि जगतां कर्तुं मेनाहि पुरुषः स्मृतः मनः कृतं कृतं तं लोके न शरीरकृतं कृतं ८
 चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्सं तस्मिन्सीरोजगत्सीरांतश्चिकित्सा
 प्रयत्नतः ९ रामवासनायावद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः तस्मान्निर्वासनीभावमा
 हारायु विवेकतः १०

अयं विद्यत एव। निर्वासने मनसि जगत्वास्तेषां। तस्मान्मनस एव प्रयत्नेन चिकित्सा कर्तव्या ९ रामेति हेरा
 मवासनायाससां बंधः। निर्वासने मनसि भासः तस्माद्विवेकेन मनसि वासनानां नाशकुरु १०

वाशिष्ठ
१०

17

चित्रमिति सपुनर्ध्यानवाज्ञा मेव वदन्मनुस्त्वतं वंपवर्तमानशीलं एकं चित्रं जेतुं न शक्नोति समूहो न लज्जते कथं चित्रं जय
असमर्थो ध्यानवाज्ञा वदन्मनुस्त्वतं वंपवर्तमानशीलं एकं चित्रं जेतुं न शक्नोति समूहो न लज्जते कथं चित्रं जय
यं विना साधनांतरं क्लेशो व्यर्थ एवेत्यर्थः १८ अनुद्देश इति ॥ इष्टवस्तुनि अशोभयं उद्देशाभावः स एव मोक्षलक्षणाः कार

चित्रमेकं न शक्नोति जेतुं त्वितं अवर्तियः ध्यानवाज्ञा वदन्मनुस्त्वतं स किं लोके न लज्जते १८ एक एव मनो देवो ज्ञे
यः सर्वार्थसिद्धिदः अनेन विफलः क्लेशः सर्वपातनजयं विना १९ अनुद्देशः श्रियो मूलमनुद्देशात् तत्र
वर्तते जेतोर्वा जयार्थं स्वलोका विनयपत्तयः २० सत्संगो वासनायोगा ध्यात्मविद्या विचारणं प्राणा
संरनिरोधश्च सुपायाश्च तस्योजय २१

रां न अमृतः अत एव मनोज्ञं विना अमृतं ग्राह्यं जये प्रयत्नो
मिथ्येत्यर्थः २० तत्तज्जयसाधनान्माह सत्संग इति मनसोजये च तत्वाः सुपायाः एकः सतां संगः तद्वासागश्च तद्वासा विद्या
पादेराजशास्त्रस्य विचारः प्राणायामश्चेति अतः च त्वाः सुपायाः पान् कुर्वतोऽत्यकालेन मनसोजयो भवति २१ राम

राम
१७

घोरमिति॥ जाग्रदवस्थायां तु चित्तं घोरं परमदुःखं स्वप्नावस्थायां मूढं निद्राति॥ सुषुप्तवस्थायां शांतं तिष्ठति॥
 तुरीयवस्थायां नश्यति॥ तदर्थं तुरीये भावनीये १४ विलापयति यथा जले वृत्ते मानसः कृतकफलं विलापयन्का
 भावं नयति॥ जले च शुद्धं करोति तथा मनोऽपि आत्मनि विलापविलयं नाशनयेत्॥ आत्मानं शुद्धं च कुर्व्यात् १५

घोरं जाग्रदवस्थायां चित्तं मूढं स्वप्ने व्यवस्थितं॥ शान्तं सुषुप्तिमावस्थं त्रिभिर्हीनं मूढं भवेत् १४ विलाप
 पंके कृतकं जलोपविलयं पथा॥ यथात्मनि तथा विद्वि विलापविलयं मनः १५ चित्तं ज्ञानी हि संसा
 रबंधश्चिन्तमुदाहृतं पादपः पवने नैव रेहश्चिन्तेन चाल्यते १६ हस्तं हस्तेन संपीड्यं दंतैर्दन्तांश्च पीड
 यन् आंगान्ये गैः समाक्रम्य जपेदोहो लोके मनः २०

चित्तमिति॥ हेतुमसंसारं चित्तमेव ज्ञानी हि चित्तमेव बंधः देहोऽपि चित्ते नैव तत्तत्तेष्वमने यथा वृक्षो वायुना वा वृष्ट्या
 वेद्यथा स्थितो वृक्षस्तथा १६ हेतुमिति ध्यानवार्ता दीवत्तानं वयं वा न स्थिं ह्येकां तममुपविश्य प्रथमं मनोजयं कु
 र्यात् मुक्तिसाधनानां मने जयस्य प्राप्य सादित्यर्थः २० रा

वाशिष्ठ

१८

इदानीं वासनोपशमः कथ्यते एवेति हे राम अहंकः। हतिर्इदं शेषः स्यात्तु विचारः स एव चित्तलक्षणं सुदुष्टं दुःस्पृहः
खिन्नपक्षस्य यदीजं वासनात्मकं तस्य राहार्थं वैश्वानरोक्तं। आत्मविचारं तदा वासनान् सीयत इत्यर्थः। विचारोक्तिः॥

वाशिष्ठ उवाच राम त्वात्मविचारो यं को हंस्यामिति रूपकः चित्तदुर्दुर्मवीजस्य दहने दहनस्युतः
१ विचारो ध्यात्मविद्यानीज्ञानं तत्त्वसिरोविदुः ज्ञेयं तस्यांतरे वास्तिमाधुर्यं यतो यथा ३ विचा
रदर्पणोलंघादियं धैर्यं धुरंगता आधपो न विलुपंति वाताश्चिन्नलताश्च २

आधयो मनसः पीडा विचारलक्षणो मुखरे ललाटे मन एव धैर्यं भारं प्राप्तां बुद्धिं वाधंते तत्र दृष्टं यथा अलेख्यवर्त
मानं ललाटे वातान् वाधंते २ विचारश्चित्तं ब्रह्मविद्यानां यो विचारस्तमेव ज्ञानं बुद्ध्या जानंति ज्ञेयं ब्रह्म तान्मध्यं स्वास्ति॥
यथा दुग्धमध्यमाधुर्यमस्ति तद्वत् ३

राम
१८

मनुसोत्रपस्पकलमाह श्रोति जिते मनसि सर्वसुधारसेः पूर्णमिति तत्र दृष्टान्नः उपानत्सहितचरणस्य पयासवी भूमि
 श्रमावृतेव भातितद्वत् २१ नाहमिति अहं संसारीति भावनाया मनसो वन्धुः अहं ब्रह्मेति भावनाया मनसो मुक्तिरित्यर्थः
 २२ चित्रमिति मनसि जिते सति संसारो न भासते ॥ एकं स ज्ञातीय विज्ञातीयत्वगतं वै हि ते अविनाशिन्या पदं सारां ब्रह्मेव

श्रोति मनसि संपूर्णं जगत्सर्वसुधारैः उपानद् दृष्ट पारस्य ननु च मावेते वधूः २१ नाहं ब्रह्मेति संकल्प्या
 त्सु दृष्टे वध्यते मनः सर्वं ब्रह्मेति संकल्प्या त्सु दृष्टं मुच्यते मनः २२ चित्रं स ज्ञेयं पयोति हेतुमैकं च स
 र्वतः शिष्यते तु परं ब्रह्म ज्ञातं नित्यमनामयं २३ विनाशं त्वं प्रयातस्य नीर्णयेमाः सचेतसः या भवे
 त्परात्मनः केनासावुपमीत्यते २४

सर्वतो धाति २४ विदिति ब्रह्म भावं गतस्य जगत्परात् न हि तस्य ज्ञानिनोपः परात्मानं दोषे वेत्त तस्योपमानास्ति तेनेवानु
 भविज्ञाते यो नान्यत्र ब्रह्म तेनेत्यर्थः २५ इति श्रीयोगवासिष्ठसाराविबारात्मनो लयकराणां चतुर्थं ४ ॥

क२

वाशिष्ठ

१८

13

वासवेति॥ प्राणास्पंदस्य निरोधनादासना ~~नासाच्च~~ चित्तं स्वभावं प्राप्नोति ब्रह्मेव भवतीत्यर्थः पश्चात् चित्तेश्च
 रासतिपथेति तथा कुरु कर्मणा बाधकत्वाभावादित्यर्थः ७ साधीति हेतुमते विचारवती बुद्धे साधु संगमत्र सति
 द्याशास्त्र परमणाय दिशसि तर्हि कतिपयेरेव दिने ज्ञानि संवृद्धिं प्राप्नोति न मासाद्यपेक्षया संसृजतिः सत्सुखं प्राप्नोति

वासनासंपरिष्ठागात् चित्तं गुरुमचित्तताम् प्राणास्पंदनिरोधश्च यथेष्टमिति या कुरु ७ साधु संगमसच्छा
 त्वपरोभवसि सन्मते॥ तद्वै नैवेनोपासः प्राप्नोषीमां पंगुं धियम् ८ सत्संगमवहात्वा इव भाववत्त्वं ज्ञेयम्
 शरीराशदर्शित्वादाव नानुप्रवर्तते ९ दृढभावात्संस्थानाद्विमूढा अपि राद्येव विषयं न पश्यन्मृतताममृतं
 विषयापि १०

संसारचिंतानि वर्ज्ये शरीरस्य न श्वात्स्वभावनाच्च वासना क्षीयते वासनास्ये साधनत्रयमित्यर्थः ९ दृढेति दृढभावस्य प्रवृत्त
 त्संस्थानुसंधानात्संस्थाना अपि विषेष्णो रागमदुःखरत्नादिषु तुल्यं संसारं अमृततां न पश्यति ब्रह्मरूपतां प्राप्नोति अमृतं अमृतं नर
 णायाममृतवद्वासमानं संसारसुखं विषयं विषयं मृततां नयति १०

राम

१८

विचारेणेति आत्मविचारेण परिज्ञातः स्वस्ववृत्तणोभावः सत्तायेन रश्मिः अतएव उदितः आत्मनः प्रकाशभूतवृत्त
 त्मसाक्षात्कारस्य तस्य वृत्तद्वारेणापि देवा अनुकंपा भवति ॥ कस्माद्ब्रह्मज्ञान ४ किमिति किमिदं विश्वं किं अहं च

विचारेण परिज्ञातः स्वभावस्योदितः आत्मनः अनुकंपा भवतीति ह्यब्रह्मविष्णुशिवारयः ४
 किमिदं विश्वमखिलं किं स्यादहमिति स्वयं विचारः निरतस्यैतस्मै देवभवेद्भूतः ५
 यस्य मोक्षार्थं क्षयं यातं सर्वं ब्रह्मेति भावना नोदति वासना तस्य प्राप्तस्योत्पत्तिम
 तो ६

इति निरंतरं विचारशीलस्य पुंसां एतज्जागृतस्य देवभवेत्तन्न भासतु असत्त्वादित्यर्थः ५ यस्येति यस्य सर्वं खल्विदं ब्र
 ह्मेति श्रुत्यर्थः वगमान्मूढत्वं सीतांतस्य पुनर्वासना नादिति यथा मेरो नित्यं लोके रश्मिः विदुषो जलपतिर्भवति ६ ॥ ॥ ॥

वाचिष्ट

१०

सर्वेति सर्वत्र व्यावृत्त्यादिस्थितं त्रैलोक्यं संसारोपकं वल्लो वृत्ततदाकारेण भासते नान्यदिति दृढभावनया अंतः शीतल आ-
नंदमयः सत्त्वस्थो भवति तराहंकारनाशकाशवन्निर्मलो देहात्मबुद्धिरहितो भवति ब्रह्मभावनं विनो देहात्मबुद्धि-
न निवृत्तते इत्यर्थः १५ अंत इति ब्रह्मभावनया अंतः शीतलं चेत् तर्हि जगदपि शीतलं अंतः तस्यापि परिभूतानां तु स-

सर्वत्रैक्यावबोधेन सत्त्वस्थः शीतलः सदा निरहं कृतिराकाशो विशदोत्तमं स्थितः १५
अंतः शीतलतायां हिलध्यायां शीतलं जगत् अंतस्तपोपतप्तानां रावाराहमयं जगत् १६
इति श्री योगवासिष्ठसंसारवासनोपशमनं नाम पंचमप्रकरणं ५

वे संसारोऽपि ब्रह्मराहक एव भासते पित्र्यपीडितजिह्वायां शर्कराया अतिशीतलत्वमपि यद्याराहकत्वं तद्वदित्यर्थः ॥
१६ इति श्री योगवासिष्ठसंसारविवरणो वासनोपशमनं नाम पंचमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

राम

॥ ॥ ॥

राम
१०

समेति सप्तत्वेन दृष्टो यं देहः ॥ अतस्तत्तर्थादेहो भवति देह उपचये अस्मात्तोः प्रयोगः उपचयकरो भवति देहपं पणकः
 सप्ताष्टा पको भवतीत्यर्थः ॥ स एव देहः असप्तत्वेन दृष्टः स नृश्रुतां याति न भासते मोक्षं ददाति ११ सुखेति सतो देहस्य
 सप्तत्वेन दृष्टान्तः हेतुमत्त्वत्प्रावस्थायां शयायां वर्तमानो यत्र देहेन दिशायं नानुभूयमानो स देहो जाग्रदवस्थायां कृपाति ॥

सप्तभावेन दृष्टो यं देहो देहो भवत्तत्त्वं दृष्टत्वं सप्तभावेन यो मतां याति देहकः ११ सुखं तत्त्वगतो ये
 वृत्तिप्रदेहेन दिक्ता यते ॥ परीधमसि हेतुमत्तं देहं सा पतं १२ देहो ह्यपि निधीत्वा ज्ञास्व न शेष
 पस्थिते स्पृष्टव्यासानभवेन सत्त्वमांसेव पुल्कसा १३ ब्रह्मेकं भावयन् साधुः शान्तिं विनृणत य
 थः तत्तत्सावहेभावः स्वयमेव निनश्यति १४

स्वप्नवदविद्यादशाग्रामसप्तवदेहादिभासत इत्यर्थः १२ देह इति भवेन सुषुप्ताणां सर्वानशेषां प्रेपि देहो ह्यपि ॥
 बुद्धिदेहात्ममतिः सर्वथा त्याज्या यथा साधुना सदा चारणकुकरमांससहितं चो जलीनं स्पृष्ट्वा १३ ब्रह्मेति ॥ एकैव ब्रह्मैव
 भावयन् सन्नगतदुःखो यदा शान्तिं विनृणति तदा स्वयमेव देहो भवति बुद्धिर्विलीयते इत्यर्थः १४

वाशिष्ठ

२१

रा२

निरीहेति ईदृशोहमस्मिदशोनिरीहः ईहासंसारिकीचेष्टातद्विहितः निराशः तत्स्थारहितः खवदाकाशवतः। त्वस्योन्निर्म
 लनिस्पृहः विषयवासनास्पृहातद्विहितः। शान्तः स्थिरमनः अहंस्वतन्त्रपदहणमनेषासुपलक्षं रूपसंगद्यस्पर्शवृक्षनास
 कः। अतएवचिरायुर्विनाशी॥ अचलः चाचल्यहीनः एवंविधस्थितोस्मि ४ विदिति अधुनामयासम्पत्समाधिनिवि
 स्तातेकिं॥ पंचभूतानिष्टयिमादीनिचिदेवब्रह्मेव भुवनत्रयंपंचभूतकार्यमपिचिदेवअहमपिचिदेवसर्वतत्त्ववित्तुति

२११

२)

निरीहोस्मिनिराशोस्मिखवतस्त्वस्योस्मिनिस्पृहः शान्तोस्मिहमस्वोस्मिचिरायुश्चलस्थितिः ४ विदे
 वंपंचभूतानिचिदेवभुवनत्रयं विज्ञातमधुनासम्पगाहमेवचिदेवहि ५ सर्वातीतः सर्वगश्चत्वमिवायम

श्रुतेः ५ सर्वेति अयं प्रसक्तोहंसर्वातीतः सर्वभासमानं हंस्थितः यत्ररस्मितेदेवास्मि वक्तुं शक्नोमि नतरह ई
 नुगतस्मादतीतः संसाररूपानाहं अतएवसर्वगो व्यापकः खविपरिवस्थितः वास्तवंतद्ब्रह्मपरस्मितेदेवास्मि उततत्सदिनिर्नि
 र्देशोवत्सखिविधः स्मृतइतिभगवद्वचनात्तच्छ्रुत्वनब्रह्मतदहमस्मि इतस्ततोधिकं वक्तुं नशक्नोमि ६ ॥ ॥ ॥

राम २१

रा१

यो वस्तुभावनादिश्वपक्षानां स्थिरचेतसा आनन्दरूपमाधत्ते तं रसिंहं सदा इहावीमननं निरूपयति शुद्धरति अहमिदं देहं
 अन्यशरीरत्वमप्यस्माभिरेहोहं भवामीति भासते तस्यैः किं नो हं शुद्धो गुणातीतः निर्वचनः प्राप्नोतीतः अनेतः शाश्वतः बोधो
 ह ज्ञानरूपः प्रकृतेर्मायायाः परोन्मेषि अभासिके रससंबन्धे चैव मानः व्यापारं कुर्वन् लोकदृष्ट्या १ एतेति यत एते मनोबुद्धौ

वशिष्ट उवाच शुद्धानि रजतानि नैव बोधो हं प्रकृतेः पराचेष्टमानसं देहपश्याम्यमशरीरवत् १ एते हि चिद्वि
 लासां तामनोबुद्धौ द्वितीयः ॥ असेतः सर्व एवाहो अवधानं विना स्थिताः २ आपद्य बलचित्तोऽस्मि जगन्मि
 त्रे च संपरि भावाभावविहीनोऽस्मि तेन जीवाप्यनो मयः ३

द्वितीयः सर्वे भावाः असेतो विद्यमानाः संतोऽवधानं विना सावधानं तापंतरेणापि स्थिता भासते किं देशः चिद्विलासां
 ताः चिद्विलासो वस्तुभूतमवयवो तोना शोषयते वस्तुसाक्षात्कारेण भासते तस्यैः १ आपद्यति यतो हमापि दिदुःखा
 पन्नो अवलंबितः स्थिरमनास्मि संपतरशायां जगन्मित्रैर्विप्रोपकारकोऽस्मि भावाभावोऽयहा नीत इति तोऽस्मि तेन कथं
 तो न हर्षविषादरहितेनाऽनामयं निदुःखं यथा तद्या जीवामीत्यर्थः ३

वाशिष्ठ

२१

न ३

सर्वेति एवंविधायमहंममात्मनेएवमोनसः। कथंभूतायसर्वभूतानांस्यायसर्वेषांभूतानामंतर्मध्येऽतर्कामिह्येतास्विता
या। तथा नित्यमुक्तश्चासाविदात्मज्ञानरूपआत्मानेसाप्रत्यक्षेतेन्यरूपायप्रतिदेहमेवतीतिप्रत्यक्षः अतएवेतेन्यस्वरूप
स्तस्मै मर्यादितोक्तभावान्नत्यमेकमप्यस्यार्थः १० इतिश्रीयोगवासिष्ठसोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सर्वभूतानांस्यायनित्यमुक्तश्चासाविदात्मने प्रत्यक्षेतेन्यरूपायमत्यमेवमोनसः ११ इति
श्रीयोगवासिष्ठसारविवरणोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीवसिष्ठवाच बहिःकृत्रिमसं
रंभोत्तदिमंरंभवर्जितः कर्ताबहिरकर्तातल्लोकेविहराद्येव १ ॥ ५१ ॥

रा

पमाहवसिष्ठो बहिरिति हेराद्यवपुर्विधः सन्लोकेविहरांसोऽष्टापांकरुकीदृशः बहिरकृत्रिमः संभ्रमउद्यमो यस्य
सतथा त्दिमनसि संभ्रमोद्यमेनवर्जितः अतएवलोकरदृष्टाबहिरेवकर्ता अतर्हितुअकर्तादेहाभिमानाभावा
दित्यर्थः १ ॥

राम
१२

मयीति इदमाश्चर्ये किंपुनः अनंतचिदंभोधो अयारज्ञानसमुद्रे मयि जीवती च यो जीवलक्षणमुर्मयः समुद्रमन्त्रित्वाद्यं
 ते रवेर्लंति वा पांरकुर्वेति प्रविशति सुखं तत्रैव लीयते स्वभावतः वीचीना मिव जीवानां स्वभावो यमित्यर्थः ७ मयीति
 अनंतचिदंभोधो अनेन ज्ञानसमुद्रे मयि आत्मनि विश्वविद्यादिकल्पना संसाररूपलहरी कल्पना उदेतु अथ वास्तव्यशमा

मय्यनंतचिदंभोधावाश्चर्यं जीवती च यः ॥ समुद्रमन्त्रित्वाद्यं रवेर्लंति प्रविशति स्वभावतः ७ मय्यनंत
 चिदंभोधाविश्वविद्यादिकल्पना उदेतु वास्तव्यशमा यातु न मे वृद्धिर्न व क्षयः ८ मरज्ञानोदितं विश्वं
 मय्येव लयमागतं अपरोक्षचिदानंदसाक्षात्समधुना स्म्यहे ९

यातु विश्वरूपे मयीणा मुदये स ये वा मे म म न वृद्धिर्न वा स यो लिक स्यात्परात्वादित्यर्थः ८ मरिति ममात्मनोऽज्ञानेन
 उदितं विश्वं मयात्मनि जाते स तिलं पनां प्राप्ते ॥ अतो धुना परोक्षः प्रमत्तो यश्चिदानंदः स एव साक्षात्परोक्षश्चर्यं न द्रुपोह
 मस्मि ९ अंतस्त्वेको वहिर्नैको हृदि बोधो वहिर्जडः ॥ अतत्त्वा जीवहि संगी लोके विहराद्यव १०

देह इति अहं देह इति यो मानो देहाभिमानः स एव पाशो बंधकत्वात् । तेन च सर्वतो बद्धोऽसि । तर्हि किं कार्यमत्र आह । अ
हं वो धो ज्ञानरूपः इति मानः स एव खड्गेन तं देहाभिमानपाशनिःकृतसुखी भव आनंदरूपो भव इत्यर्थः ५ आना
त्मानि इति हे शो भव किं भूतेः निर्विभागाः । जगत्स्थिता जगत्तो वे विभागो विभजनात् अहितः जगद्रूपभेदकत्वात्

न ११

देहो ह्यमानपाशेन दृढं बद्धोऽसि सर्वतः वो धो हं मानखड्गेन तं निःकृतसुखी भव ५ अतो
न निर्विभक्तं निर्विभागं जगत्स्थितं । एकनिष्ठतया तस्यः सच्चिमात्रपरो भव इ

हीनः एकनिष्ठतया एकस्मिन्नात्मने व निश्चलतया अंतस्थः बहिर्निद्रियव्यापारहीनः अतएव सच्चिमात्रपराः सन्नित्यं वि
ज्ञानरूपं पदुमतमरुते एकभूतं किं कृत्वे देशो भवामि इत्याशंक्य अनात्मनि देहादौ रतिं सत्कादेहाद्यनासक्तिं विना ज्ञाना
नुदयादिति भावः इ ॥

अत्ररिति हेराद्यवपर्वविधौ लोके विहराद्यवपर्वकुरु। किंपुनः अत्रर्षेनसिसंयक्ताः सर्वा आशास्तस्यापेनसः यतो विनोरागो
विषयाभिलाषो यस्य सः वीतरागः अतएव विवासनः सर्ववासनाश्रमः। तथा विहोवसर्वसमाचार-आभापस्य सतथा १ ए
णमिति ध्येयापः संसारस्तस्यागो न विवसति शोभते साधेयमाग विलासिनी तमेव विधां रणीं दृष्टिं अवस्य भावं यजीवत

ध्ये १

अंनः संयक्तसर्वा शो वीतरागो विवासनः विहः सर्वसमाचारो लोके विहारीद्यव २ एणीं दृष्टिं प्रवृष्ट्येयमाग
विलासिनी जीवन्मुक्ततया स्वस्थालोके विहराद्यवः ३ एको विशुद्धबोधो ह्यमिति निश्चयवद्भिना प्रज्वाल्य
हेतुगहनमेक एव सुखी भवे ४

मुक्तिरपाजीवन्मुक्तभावेन स्वस्थः सन् हेराद्यवलोके तिसृलोकवत्प्रापारं कुरु ३ एक इति अहमेको नामः सजातीयमि
जातीयत्वात् गतं भेदहितः अतएव विशुद्धबोधः समज्ञानं सर्वविधेन निश्चयवद्भिना सिद्धं तत्सु पावकेन हेतुगहनं हेतुमहमन्योन
एष इति कृत्वादिभेदज्ञानं ते देवगहनं प्रज्वाल्य दग्धा एक एव सन् सुखी भवे ॥ सुखस्तस्य स्याः ४ ॥

मि१

वाशिसु०

२४

कइति हेराद्यक्तोचेतनोमूको निरिन्द्रियो देहस्तवकः नतवरेहेन कश्चित्तं वधस्यार्थः। परार्थे यस्य देहस्यार्थे अवशः परवशः
सन्तु सुखदुःखाभ्यां परिभूयते सुखः खवशो भवसीत्यर्थः १० क्वेति मांसहृदि रादीनि देहस्यानि क्वेचेतनमविग्रहो ज्ञानरूपः त्वे

कस्तवाप्यंजोमूको देहो भवति राद्यस्य यदर्थे सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे १० क्वमांस
हृदि रादीनि क्वेचेतनमविग्रहः विज्ञानत्रपि देहे स्मिन्नात्मबुद्धिं जहासिकिं ११ एतावते
वदेवेशः परमात्मा वगम्यते काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यमवगम्यते १२

क्व एव ज्ञानत्रपि अस्मिन् देहे आत्मबुद्धिं किं न जहासिकिं न जमि एतावते वपतावान्मात्रेण परमात्मा अवगम्यते कियते सत
आह अयं देहाय काष्ठलोष्टसमत्वेन काष्ठरूपात्सत्वेन वागम्यते देहस्य तत्तत्तामृतस्य त्वज्ञानेन देवपरमज्ञानमित्यर्थः १२

राम
२४

अजाग्रदिति॥ अजाग्रत्प्रनिद्रासुषुप्तिः॥ अजाग्रत्प्रसुषुप्तिवस्थारहितसुषुप्तिवस्थेतवविशुद्धस्ययदुपंतम
यः सर्वराभव॥ कथं भूतं रूपं सनातनं नित्यं सचेतनं ज्ञानरूपं विशुद्धं चित्तं न ब्रह्मरूपो भवेत्तर्था॥ मा भवेत्ति ग्राह्यं वात्मा॥
ग्राह्यत्वस्वरूपो मा भव॥ ग्राहकात्मा गृहीतृत्वरूपोऽपि मा भव॥ किं तर्हि अखिलात्ममयी भावना ग्राह्यग्राहकत्वादिरक्षात्मका

अजाग्रत्प्रनिद्रासुषुप्तिरूपं सनातनं॥ सचेतनं विशुद्धं चित्तं नमो भवेत्सर्वदा ७ मा भव ग्राह्यभावात्मा
ग्राहकात्मा च मा भव भावनामखिलात्मका यन्मयत्तन्मयो भव ८ संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो
पुनः कृत्वा स्वात्मनि तिष्ठत्वे किं न भवति दुःखं ९

यन्मयोऽसितन्मयो ब्रह्मा भूतो भव ९ संकल्पेनेति हे मुने मननशील राघव संकल्पं निघृक्षारि ह्येनेव संकल्पेन कुर्या
तर्तर्हि किं विधेयं मनसैव निर्वीर्येण मनः॥ संकल्पात्मकं कृत्वा निःसंकल्पं विधायात्मनित्वस्वत्सि निवृणोति सत्त्व
ज्जनमोवे किं दुःखं॥ अनायासमाध्यमि मर्थः ४

वाशिष्ठ०

२५

आत्मनिस्सरा माह परीति देहं शरीरं यत्कृतमदुःकृत्वा चित्ति चेतने विश्रम्पयदित्वं तिष्ठति यद्वा हेतुमयदित्वं देहं यत्
कृतमदेहादिभ्यो विविच्य चित्ति विश्रम्पयदेको ग्राभृत्वा तिष्ठति स तदा तृणी कृता शेषः तृणी कृतमशेषं विश्रम्पयेनेदं शः सन्त्यय
मेको ब्रह्मभविष्यति तत्र दृष्टान्तमाह अथावके यदि देहं दृष्टं कृतमचित्ति विश्रम्पयति तिष्ठति ॥ अधुने वसुत्वीशतोऽपि धमुक्तो भवि

अ १

वसिष्ठ आच यदि देहं दृष्टं कृतमचित्ति विश्रम्पयति तिष्ठति तदा तृणी कृतमशेषः त्वमेको भविष्यसि १ येन देवे ब्रह्म
न तज्ज्ञात्वा कुरु प्रत्यक्षं तु मनः ततः प्रकाशरूपत्वं द्रष्टुमिच्छुः स तदा मनः २ येन शब्दं संस्पृगं धं जानाति राद्युवाच
मात्मानं सर्वं ब्रह्म जानीहि परमेश्वर ३

त्या १

वसिष्ठ एवमेतदित्यर्थः १ येनेति येनात्मना संस्पृगात्वेन तज्ज्ञात्वा तदा तृणी कृतमशेषः त्वमेको भविष्यसि २ येनेति हेतुमयवेनात्मना शब्दं संस्पृगं धं जानाति राद्युवाच
तमात्मनं सर्वं ब्रह्म जानीहि ३ ॥

राम
२५

अहो न इति॥ अहो इति आश्चर्ये न इति विचारो इदं चित्रं अद्भुतं किं यत्समं ब्रह्मतत्त्वाणां विस्मयं यदविद्या संज्ञमसंज्ञं तस्य
रोपे परिवर्तयति विस्फुरति स्वब्रह्मत्वरूपं विस्मयं देहात्मनो योजना इति चित्रमिदं १३ अमरिणि अमरपि चित्रं यत्
रमं ब्रह्मतत्त्वाणां विस्मयं मेमरमिहंकारममं काण्डदंतसुरोपे प्रवलापते प्रवले वलव इति १४ सर्वमिति यस्यांतश्चि

अहो न चित्रं यत्समं ब्रह्मतत्त्वाणां विस्मयं नृणां॥ यत्समं विद्यास्थितसुरः परिवर्तयति १३ अमरपि चित्रं यत्
रमं ब्रह्मतत्त्वाणां विस्मयं देहात्मनो योजना इति चित्रमिदं १४ सर्वमिति यस्यांतश्चि
सा मुक्तिरा॥ भेदबुद्धिरविद्येयं सर्वथा तां परिमज्ज १५ इति श्रीयोगवासिष्ठसारे शुद्धिनिर्हृ
तां नाम सप्तमप्रकरणं ७

त्रे सर्वं ब्रह्मेति भावना वासना सा मुक्तिरा मोक्षदा त्रीणामेदबुद्धिः सा अविद्या तां भेदबुद्धिं परिमज्ज १५ इति श्रीयोगवा
सिष्ठसारे विवरणो शुद्धिनिर्हृता सप्तमप्रकरणं ७

23

अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमव्ययः न भूतं नास्ति नेमादिमत्तो मयि रिति भावय ८ एकं ब्रह्म विदाकारं सवीत्स
क्रमं त्वडितं निष्कंपं शरियशेषमिति भावय यत्नतः ९ नाहं न चामह्यतीति ब्रह्मेवास्ति निरंतरं आनंदपूर्णं सर्वं
वैतलुदं गुरुपासतां १० ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्यसर्वदेहिना यो गिनः सावधानं च यत्नं दत्तं च न मात्मनः ११
इमात्मार्यनमसृमपकारां ८

देहात्तु देहं विहाय उपासतां सेवतां १० ग्राह्येति सर्वदेहिनां स्वग्राहकसंबन्धे सामान्यसाधारणो सति योगिनो यत्साध
धानत्वं तदेवात्मनो र्वनं पूजनं नहि पुष्पादिभिः पूजनं भवतीत्यर्थः ११ अष्टमप्रकरणं ८ ॥

शम
२६

वाशिष्ठ

२७

असत्प्रमिति जीवः असत्मेव शरीरं संकल्प्य मूढात्मा सन् पश्यति अहमिति मन्यते यथा बालो मिथ्या भूतमुत्थितं
यद्वं पश्यति ४ मृतेति ॥ यथा शिशुर्बालो मृते भके मृत्तिका गजे भवे गजत्वं अथ स आरोप्य बालाति चेष्टते तथा मू

असत्प्रमेवं संकल्प्य भोतां शरीरकं जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यस्य मिथोत्थितं ४ मृते
भके येथ भवे शिशुर्बालो मृते भवे अथ स आत्मनि देहादीन् मूढस्तद्वद्विचिष्टते ५ चित्रसर्पस्य
रिज्ञातेन सप्य भयेदा यथा ॥ जीवस्य परिज्ञातस्तथा दुःखेन दुःखदः ६

२७
र आत्मनि देहादीन् ध्यस्य विचेष्टते ५ चित्रेति यथा चित्रे लिखितः सर्पः ज्ञातः स सप्य भयेदो न भवति तथा जी
वरूपः सर्पो बह्वत्वेन ज्ञाता दुःखेन दुःखदापी न भवति ६ ॥

राम

२७

इदानीं आत्मानं निरूपयति वसिष्ठ उवाच तस्मिन्निति तस्मिन्मिदं देहं द्रियादीनां संघाते अयं सोऽहमिति भावेन स्व
 नायः स्फुरति सकृन्ममत्वेन गुणितोऽसि जीवो ज्ञेयः १ सर्वमिति सर्वमिदं चिद्रूपमाकाशवत् व्यापकं ब्रह्मेति ध्येन विरेनि
 श्वये स्थितिं याते स भि जीवो निः स्नेहरी पवत तैस्त्विनादीष्वशमं याति तमेव जीवत्वं मने रित्यर्थः यथानिस्तौ लोदीपोरी

मि२

श्रीवसिष्ठ उवाच तस्मिन् देहद्रियाणां संघाते स्फुरति त्वतः अयं सोऽहमिति भावः स जीवो मत्तगुणितः १
 सर्वमेव चिद्राकाशब्रह्मेति ध्येन निश्चये स्थितिं याते शमं याति जीवो निः स्नेहरी पवत २ स्वमहत्त्वं य
 थोपेक्षकश्चिद्रूपोऽदुर्गुह्य आगी करोति शब्दत्वं तया जीवत्वमीश्वरः ३

पत्वं विहाय महातेजो रूपेण भवति कारणोत्पीयते तद्वदित्यर्थः २ सति ॥ यथा कश्चिद्रूपोऽपि स्वकीयं महत्त्वं मुपेक्ष्य भु
 हपादुष्वेष्टयानी वसेवादिना शब्दत्वं मंगी करोति तथेत्वर आत्माऽज्ञानेन जीवत्वमंगी करोति ३ ॥

धूलिनि यथातिनिर्मलमपि न भो धूलिधूमेष्वेवमलिनीक्रियते तथा विशुद्धात्मा प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः परमस्थो म
लिनीक्रियते ११ अग्निसंघातयथालो अग्निसंघातयथालो अग्निसंघातयथालो अग्निसंघातयथालो ११ अदृश्यपश्यति
॥ यथादृश्यपश्यति राहुर्दिनुना गृहीते न दृश्यते तथा अनुभवमात्रात्मा ज्ञानोप-आत्मा दृश्येन शरीरादिना कृत्वा वलोक्यते

धूलिधूमावुदयैर्दृग्मलिनीक्रियते न भः ॥ परमसृजते यथात्मा विशुद्धः प्राकृतेर्गुणैः ११ अग्निसंघातयथालो
हममिव पुष्पगच्छति ॥ आत्मसंघातयथागच्छत्यात्मतामिन्द्रियादिकं ११ अदृश्यपश्यते राहुर्दिनुना गृहीते न दृश्यते
तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मा वलोक्यते १३ आत्मेनाजडसंघातप्रादनात्मत्वं जडसंघातप्रादनात्मत्वं
त्वजलाग्नेयासंगवन्निधः १४

१३ आत्मान इति आत्मेनाजडसंघातप्रादनात्मत्वं जडसंघातप्रादनात्मत्वं एवं परस्परव्यासः । तत्र दृष्टान्तः ज
लाग्नेयोः संगतयथाऽग्नेर्जलत्वं जलस्याग्नित्वं १४

स्वजीति यथास्वजिमालायां पुष्पादस्थितः सूर्यः मालाज्ञानमालायां मेकलीयते तथा आत्मनिधुमे स्थितो भेद आत्म
स्वरूपस्याधिष्ठानमज्ञानादात्ममेव विलीयते ७ नेकमिति यथा अनेकमप्यंगदं कुंडलं कुंजगारि संस्थितं सरेके हेमेव ॥ त
था उपाधिभिरेव कोष्ठात्मा स्वरूपतो ब्रह्मरूपो कएव ८ शरीर इति ॥ यथा शरीरे अवयवा हस्तपादादयो नाना भवति यथा मृ

स्वजिसूर्योपमधुमे मालायां मेव विलीयते आत्मनः प्रोत्थितो भेद आत्ममेव विलीयते ७ नेकमप्यंगदं यद्य
पुथेकं हेम संस्थितं उपाधिभिरेव कोष्ठात्मा मेकः स्वरूपतः ८ शरीरे वयवा यद् द्विकारश्च यथा मृदः ॥ अ
द्वैतं द्वैतवद्वाति तथा स्याद्वज्रं गमं ९ मणीतो यद्युतादशेषकमप्या ननं यथा भासनैकमिवात्मा पितृयाधी

द्यनुविवितः १०

दोविकाराद्वृत्तशरावारयो नाना भवति ॥ तथा अद्वैतं ब्रह्मैव स्याद्वज्रं गमं सदैव द्वैतवद्वाति ९ मणीति ॥ यथा एकमेवाननं सु
खं मणीतो यद्युते आदर्शे च पृथक् प्रतिविवितमप्येकमेव सत अनेकमिव भाति तथा एक एवात्मा धीषु बुद्धिषु अविविती
अनेक इव भाति १०

वाशिष्ठ०

२८

वहिरिति ज्योतिस्वप्रकाशाद्यहिः श्रुतस्फुरदपि यथैकमेव तत्र दृष्टान्तः रत्नकुंभप्रदीपवत् त्वैव वहिरंतश्च कुंभप्र
दीपे श्रुतमेवोपवत्तथा आत्मनः स्वरूपवहिरंतः मनसविषयस्य पिभासमानमेकमेव १८ दृष्टेतादृशेति दृष्टेता आ
दर्शेषातिविधितो भानुर्यथा प्रकाशकुहेतुः स्वकृधीषु निमलचित्तेष्वनुविधित आत्मा तथा विषयानप्रकाशयति १९

वहिरंतस्फुरज्योतिरत्नकुंभप्रदीपवत् स्वप्रकाशाद्यथैवैकः स्वप्नमात्मनस्तथा १८ दृष्टेता
विधितोत्येकः प्रकाशकुहेतयथा तथा प्रकाशयमात्मा स्वकृधीषु निविधितः १९ यत्र स्थिते
यं विश्वश्रीः प्रतिभाप्राप्तपिण्डी रज्ज्वाभुजंगवद्वातिस्य यमात्मा सदा रितः २०

राम

२८

युजेति यत्रात्मनि स्थिता इयं विश्वश्रीः संसारशोभापूतिभाप्राप्तपिण्डी सुनिर्मुखा सती रज्ज्वाभुजंगवद्वायेन भा
तिस आत्मा सदा उदितः प्रकाशाति यथा रत्नज्ञानं संप्रभोमासदकं तथा आत्मा ज्ञानं विस्फुर्तिकरमित्यर्थः २०

असमेति असमजडस्य चित्ररूपस्याशुपनयनातजडरूपातः करणस्य चिद्रूपत्वभावनात्। चिद्रूपश्चिद्रूपश्चा
त्माजनुर्जनमिति सजतिमुक्तो भवतीत्यर्थः तद्वद्वृत्तः। अग्निर्महाजलगतो यथा रूपमग्निर्त्वे उरुति १५ इक्षो
विति॥ यथैव त्रिमो गुरुदो यत्नेन लभ्यते। तिलवर्त्तमानं तैलमपि यत्नेनैव लभते काष्ठवह्निश्च दृष्टिपाषाणौ

असमजडचित्रांशानयनाच्चिद्रूपजनुः महाजलगतो त्वग्निरिव संप्रसृतमुक्ति १५ इक्षो
गुडतिलैस्तैलकाष्ठवह्निर्दृष्टव्यः धेनावाज्ज्वलपुष्पात्मा लभ्यते चैव यत्नतः १६ स्फटिका
त्मनि वीरं धे स्थितं त्वं वीर्ये तपसा तथा सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वरः १७

अपो लोहं यत्नेन दाहादिना लभ्यते धेनौ शतं च यत्नेन यथा लभ्यते तथा वपुषु देहेषु वर्त्तमान आत्मा यत्नेन अवगम्यते
निदिध्यासेनादिना लभ्यते १६ स्फटिकेति यथा वीरं धेऽपि स्फटिकात्मनि स्फटिकत्वरूपे स्थितं तव माकाशं वीर्ये तपसा
या सर्वपदार्थेषु चिद्रूपः परमेश्वर इदं श्यते १७

वाशिष्ठ०
३०

चित्तेति अंतःकरणचतुष्टयादिभ्यः चिद्रूपः भासकः प्रकाशकः वाद्याभ्यांतरव्यापी कलातीतः निश्चलः आश्रये
पश्यद्देशः परमात्मा १४ यदिति चिद्रूपः स्वच्छः निर्मलः प्रबुद्धो ज्ञानरूपः अपचपच्युतः क्षयरहितः हेयप्रक्षया
उहितत्पक्वः देशकालजात्यादिभिरसंबन्धो यः स आत्मा १५ ब्रह्मा इति यथा ब्रह्मा देवायुः सर्वभूतेषु गतस्तथा

द्यार

चित्तवर्जितचिन्मात्रः परमात्मा च भासकः स वाद्याभ्यांतरव्यापी निष्कलो निश्चलाश्रयः १४
य आत्मा चिन्मयुस्त्वच्छुः प्रबुद्धोऽप्रचयच्युतः हेयप्रक्षयो हितो देशकालजात्याद्यसंगतः १५ ब्रह्मा
इव यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा स एव भूतवानात्मा तत्तु मुक्तोऽवस्थितः १६

एष
३०

सर्वभूतगतो विमुक्तः असंगोऽस्थितः असंगोऽत्यंतगुरुषु इति श्रुतेः स आत्मा १६ साकारमनंतविद्विनिर्ग
कारंतु निश्चलः एतन्नेत्वा परेशेन न पुनैव संभवः

आत्मस्वरूपमाह ॥ श्लोकषट्केन ॥ आसीति आद्यं तदध्यात्मसन्निनाशाभ्योरहितः सत्पुः चैतन्यरूपः विवक्ष्यमेव
 इहिनो निरूपितमाकाशेन तस्मादेतस्माद्वा आत्मनश्चाकाशः संभूत इति श्रुतेः जीवसाद्यः स्वरूपभूतः परा
 त्सर्वस्मात्पर इदं आत्मा २१ आत्मेति ॥ विशुद्धं चैतन्यं स्वमेव रूपं प्रकाशो यस्य शाश्वतो नित्यः विभुर्व्यापक एव

आद्यंतरहितः सत्पुश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः आत्मानिरूपिताकाशो जीवसाद्यः परात्मा २१
 आत्मविशुद्धं चैतन्यं स्वमेव रूपः शाश्वतो विभुः ॥ निर्विकारः स्वयं यो नित्यः स्वभावोर्कः प्रकाशवत् २२
 आत्मानुभवेमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः प्रकाशानन्त्यं चैतन्यावतिरिक्तोऽनेलास्वत २३

काराहितः ग्राह्यं प्रकाशः अर्धप्रकाशवत् स्वभावः सत्तामस्य स इदं आत्मा ॥ आत्मेति अनुभवमात्रस्य
 रूपः सर्वगो व्यापी सर्वेषां संश्रय आधारः प्रकाशात्म्यः प्रकाशरूपः चैतन्यावतिरिक्तं चैतन्यरूपः यथानित्य
 स्वरूपः स आत्मा २३

वाशिष्ठ
३१

चिदिति चिच्चैतकलनाभास्यभासककल्पनैवबंधः तन्मुक्तिः। चिच्चैतभावावयवमुक्तिः यतस्तत्सर्वमोमेवेति सर्वशा
स्त्रसिद्धान्तः ३० चिदिति इहचिदंशरदंविश्वं अस्वेत्तवल्लोकाश्च चिदेवेति संग्रहः सिद्धान्तः ३१ यदिति यदस्ति य

चिच्चैतकलनावयवतन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चिच्चैताविलमोमेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ३० चिदिहास्तीह
चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव वा चित्तं चिरहमेवेति लोकाश्चिदिति संग्रहः ३१ यदस्ति यत आनित रात्मरूप
यच्चात्मा भाति न चान्यरोति स्वभावसंविद्यति भाति केवलात्मात्वं गृहीति तिष्ठति विवर्तमानः ३२ इ
ति आत्मनि रूपेण नाम नवमप्रकरणम् ८

इति तदात्मरूपमेव तदतिरिक्तं यदिति तं ग्रासेव केवलात्मा स्वभावसंविदेव प्रतिभाति इदं ग्राह्यं अयं गृहीतेति विव
ल्योमिथ्यसंबंधार्थं ३१ इति श्रीयोगवासिष्ठसाराविवरणे आत्मनि रूपेण नाम नवमप्रकरणम् ८ ॥ ॥ राम ॥

राम
३१

एवमिति चिद्वर्गभोगे आप्ररणे चोच्चिरवोधयं विवरकोशपातालेयाचितैस्वकीरकोटरेसामान्यकीटमध्ये स
मामशकेसमानोदत्तादिश्रुतेः १७ नवंधइति वंधेपक्षिकत्वहेतानिनसंतिकल्पितत्वात् किंनहिस्फारेसच्चिद्रूपे
निरंतरं ब्रह्मेवास्ति तत्त्वधविज्ञंभतेप्रकाशते १८ ब्रह्मेतिचिद्ज्ञानेपुवनंलोकःभूतःपरपराजतेश्रुतिः मप्रशनुर्दे

एवं विद्मन्नामो गभूषणो व्याघ्रिभास्करे धराविवरको शस्यो सैव चित्कीटकोटो २७ नवधो
 तिनमो शोतिवरे सैवास्ति निर्गतं नैकमस्ति न च द्वे संविस्फुल्लं विजृम्भते २८ ब्रह्मचिह्नं धुवनं
 ब्रह्मभूतं परं परा ब्रह्माहं ब्रह्ममच्छु ब्रह्मसन्निवन्धवाः २९

वरणादिः नमित्राणि बोधवाश्च सर्वत्र ह्येवेति अवधार्य १६ एकस्मिन् निर्मले येन पदेषामपावने संश्रि
ता चित्रविश्रीति मृत्युस्तानि जिघासति १६

वाशिष्ठ
३१

३१

जडेति जडाजडज्ञानयोर्मध्येयसामर्थिकं तत्त्वं अनन्त आकाशवत् हृदयं अपते प्राप्नोति एतादृशं व्यापकं सत् शु
द्धं तत्त्वं सर्वदाश्रयः दृष्टिर्निर्दृष्ट्या सत्ता संवधः तद्वशात् दृष्टा संवधः तदभावे विमुच्यते ५ दृष्टेति दृष्टादृशेन दृश्ये एतानि
त्रिणि वासनया सह संस्कारदृशेन प्रथममाभासते प्रकाशते येन तादृशमात्मानं वयमुपास्महे ६ द्वयोरेति अतिमा

जडाजडदृशोर्मध्येयत्वं पसार्थिकम् अनन्ताकाशदृश्यं तत्सदाश्रयसर्वदा ४ दृष्टदृश्यस्य सत्ता गन्ध
रूपमिधीयेत दृष्टादृश्यवशाद् दृष्टादृशभावे विमुच्यते ५ दृष्टदृश्येन दृष्टानि त्पन्त्वा संनया सह दृश
ने प्रथमाभास आत्मानं समुपास्महे ६ द्वयोर्मध्ये गतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः प्रकाशकं प्रकाशना
मात्मानं समुपास्महे ७

वा २

राम
३१

स्तीति पक्षमोर्जय अदित्यतपतीति श्रुतेः ७ जडाजडयोर्मध्ये गतं प्रकाशानां ह्यादीनां प्रकाशमात्मानमुपास्म
हे ८ राम राम ॥ राम राम

इदानीं जीवन्मुक्तिं निरूपयति श्रीवसिष्ठ उवाच दृश्येति दृश्यदर्शनसंबंधादिन्द्रियविषयसंबंधात्तत्परमं सत्त्वं
 ज्ञायते एकोनसंविमं सारमिति ज्ञानेन यो मनो नाशस्तद्वपरं परं १ दृश्येति विषयेन्द्रियसंबंधेपातेन मासुख
 संवित्तेव दृश्यसंबंधसंबलितः दृश्यसंबंधभावसंयुक्तो बन्धः तन्मुक्त्या दृश्यसंबंधाभावे केवलं सखभावमुक्तिरिति सत्यः

श्रीवसिष्ठ उवाच दृश्यदर्शनसंबंधात्तत्परमं सत्त्वं तदेवैकांतसंविमं मनो नाशः परं परं १
 दृश्यदर्शनसंबंधे सुखसंविदनुत्तमा दृश्यसंबलितो बंधस्तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते २ शुद्धं सत्त्वं
 मध्ये परं लब्धावलंब्य तत् सवात्स्याभ्यंतरे विश्वमागृहाण विमुंचमा ३

२ शुद्धमिति सदसतो रजः तज्जडयोर्मवर्त्तमानं शुद्धं परं अवलंब्य सवात्स्याभ्यंतरे विश्वमागृहाण वा विमुंच विश्वं का
 लत्रयेपि नास्तीत्यर्थः ३

33

33

अपारावारविस्तारं स विस्तारवत्त्वानैः चिदेकाग्राव एकोयं स्वयमप्यविजं मते १२ परिताशेषादिकं
जपनं ताकाशनिर्भरं एकवत्तुजगत्सर्वचिन्मात्रे वारिचो बुधिः १३ निरंशत्वादिभुत्वाच्चतथानश्वरभो
वतः वद्वयोस्त्रोनेभेदोस्ति चेत्तन्मं प्रसक्तोधिम् १४ निस्तारंगोतिगंभीरः सांद्रानंश्चुधार्णवः पाधुप्यै
करसाधा एक एवास्ति सर्वतः १५

एत्वाहवपुनः ब्रह्मणो वारस्य च नास्ति भेदः परं ब्रह्मणो चैतन्यमधिकं न भस्मजडमित्यर्थः १४ नित्यं गच्छति इति
श्री आत्मा एक एव सर्वतोऽस्ति कीदृशः नित्यः स्थिरः असंज्ञगोपीरः सादृशेन वसुधातस्याणि वः माधुर्ये मानेद एवैक
क ४ मूले उच्यते:

सप्तदशः १५

३३

निद्रेति जैग्रदवस्थाने निद्रां मेयोभावोपजायेत तं भावं भावयन् असपमानं सुदृश्यते ६ प्रशान्तेति प्रशान्तः
 सर्वसंकल्पायसादृशीयाशीलावन्निर्वाणराजाप्रनिद्राहीनायास्थितिः स्वरूपस्थितिः ६ जडतामिति जडता

निद्रादौ जागरसांते योभावोपजायेत तं भावं भावयन् साक्षात् सपानं रम्यं श्रुते ८ प्रशान्तः सर्वसं
 कल्पायाशीलावदवस्थितिः जाग्रदवस्थाविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ६ जडतां वर्जयित्वैकांशि
 लायात् दर्पयन् अमनस्कं महावाहानमयो भव सर्वदा १० समानंदचिदाकाशस्वरूपपरमेश्व
 रः मृदाजनेषु मृदेव सर्वत्रास्मष्टयकृत् स्थितिः ११

वर्जनेयाशीलावदवस्थितिः हे महावाहो ह्युनाथमनो व्यापारहीना सर्वगतमयो भव १० सत्येति सत्यः आनंदः
 चिद्रूपः आकाशतुल्यः परमेश्वरः सर्वत्र अतिमृत्माने मृत्तिकेव ११

वाशिष्ठ
३४

34

अपीति विज्ञानतत्वेनापीदेवाभ्यस्यमहं ब्रह्मास्मीति तत्र दृष्टुं न पाह कृतकफलं नाभिगृहीते सति तत्त्वम् सदा
कृतकफलं न भवति न भवते वेदमर्थः २० अहमिति वासुदेवाख्यपरां ब्रह्माहमेवेति निश्चयो मुक्तये तदभवे वद एव न परः २१ नेतीति॥

अपि विज्ञानतत्वेन तत्वाभ्यस्यमिदं सदा न नाममात्रात्कृतकफलं प्रसूयते २० अहमेव परं ब्रह्म वा
सुदेवाख्यमव्ययम् इति सा निश्चयो मुक्तये वद एव न परः २१ नेति नेतीति शेषिते यत्परं न
राकर्तुमशक्यत्वात् तस्मीति सुखी भव २२ आत्मानं सततं ब्रह्म विद्धि वैकं निर्तरम् अहं ध्याता परं ध्येय
मत्वं त्वं त्वं त्वं त्वं २३

नेतीत्यादिब्रह्मार्थं वेद्ये यद्विभूतं तदहमस्मीति ज्ञात्वा सुखी भवत २२ आत्मानमिति निर्तरं ब्रह्मेवात्मानं
जानीहि अखंडं ब्रह्म ध्यातव्यं यथावत् नैकं च त्वं त्वं त्वं २३

सम
३४

समस्तमिति इदं दृश्यं न गतसमस्तं ब्रह्मेवास्मैव । ततो ह मन्य इदं न गच्छात्तदित्युः खंडं ब्रह्मस्वस्वमाखंडय १६ यदेति
न तं भागं अखंडं तं ब्रह्मणो ह्यसंखंडं देवबुद्धे तदेव विस्तीर्णः संसारपरमेश्वरतां गतो भवति ब्रह्मेव भातीत्यर्थः १७ समस्त
मिति सर्वं ब्रह्मेति भाविते पुमान् ब्रह्मेव भवेत् यथा अमृतपीते सति को नामा मृतमपान भवेत् १८ भवति यदि त्वं

समस्तं स्वत्विदं ब्रह्म सर्वमास्मैव मागतं अहमन्य इदं चान्यदित्यखंडं न खंडय १६ यदेव ब्रह्मणो ह्यसंखंडं
ब्रह्मस्वत्विदं तदा विस्तीर्णः संसारः परमेश्वरतां गतः १७ समस्तमेव ब्रह्मेति भाविते ब्रह्मेव पुमान् ॥
पीते मृतमपानः को नाम न भवेदिति १८ भवति चेत् तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयान् नो चेद्दृष्टिं
प्राक्तं त्वयि भस्म निरूपते १९

ओषि ब्रह्म तोषितं हि ब्रह्म निश्चयान् सर्वं प्राप्नोषि नो चेत् ब्रह्म युक्ते भस्म निहोम वन्मिथ्येव १९ हो वसुपरेष्टा ते ह
रिः कमलजोपि वा तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विसृज्यादत्ते १६

वासिष्ठ

३५

मनुति सचराचरेपकिंचित्तज्जगत्तन्मनोमानविलसितंतस्मान्मनसुत्तन्मनीभावात् ब्रह्ममावनात्तद्वैतंनस्तेषु १६ य
दिति यत्तन्मसंरंनिःकंषशिर्वेशांततन्मध्वेविश्वसस्थितिः चराचरविलाससूपाश्चिदात्मात्रसमेकैव १७ अहीति श्री

मनोदृश्यमिदं सर्वं पकिंचित्सचराचरम् मनसोत्तन्मनीभावात्तद्वैतंनैवोपलभ्यते १८ यदसंरंशि
वेशांतमस्योतज्जगत्स्थितिः सदासंरंविलासात्मासमेकोच्चिदाकृतिः १९ अहिनिर्ल्वयनीमहिरात्म
तयाजग्रहेपरिमोक्षरातस्तुपुरा परिमुच्यतुतापुराः त्वविलेननिरीक्षत आत्मतेयातुपुनः ३

हिःसर्पः निर्ल्वयनीत्वकंचुकंमोचनात्पुराप्रथमं आत्मतयास्वीयत्वेनजग्रहे अगःसर्पस्तत्त्वविलेसत्कापुनरात्मत्वे
ननावलोकोते इयमहमिति नवेति तथाज्ञानीदेहमितिभावः ३०

राम

३५

सहति चिन्मात्रं ब्रह्माहमस्मीति स्मरणं ध्यानं तस्या विस्मरणं समाधिः १४ ब्रह्मेति ज्ञानाभ्यासातिशयेन अहंकारो
विना यो ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहः स एव संप्रज्ञातसमाधिः १५ कल्याणेत्येति कल्याणवायुप्रवहसु समुदये क

सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिंतनं ध्यानमुच्यते ध्यानस्याविस्मृतिः संप्रज्ञातसमाधिरभिधीयते १४ ब्रह्मा
कारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकारो विना संप्रज्ञातसमाधिस्तज्ज्ञानाभ्यासप्रकर्षतः १५ कल्याणवायुवाक्
तयोतु चैकत्वमर्थायाः तपोतु द्वाद्वादित्यानां निमित्तमस्य सतिः १६ याचितिः सर्वभूतानामुद
यमयसाक्षिणी तौचितिं पश्यंतो वस्यां पूर्णानंदवनामृता १७

त्वंगतेषु द्वाद्वादित्येषु तपत्त्वपि निमित्तमो ब्रह्मविदुः सतिर्नास्ति कृतिर्नास्तीत्यर्थः १६ येति सर्वभूतानामुत्पत्तिनाशसाक्षी
भूता याचितिः पूर्णानंदव्याप्तानां चित्तिरूपावस्था पश्यत विचारयत् १७

वा.श.स.

३६

यथेति एकवचनार्थः ३३ सौम्येति सौम्यस्थिरोजले पथावीचिरस्तिनास्तिच तथेदं जगत्प्रज्ञाणि अस्तिनास्तिच अत्र
नदशापामस्तिना नदशापेभास्तीत्यर्थः तैरेदं ब्रह्म परं शून्या शून्यं जगत्हीनं सहितं च इत्यर्थः व्यावहारिकता त्विकदृशाभ्या
मिति भावः ३४ इति श्रीयोगवासिष्ठसाराविवरणमहाधरकृते शून्यं शून्यं परं गतं नाम रश्मिप्रकरणं समाप्तम् १० यस्य

यथानुपविकाशं संप्रसृतं मोरुत्कीर्णपुत्रिका तथाभातं जगत्प्रज्ञातेन शून्यं परं गतं ३३ सौम्यं
भसिपथावाचिर्न चास्ति न च नास्ति च तथा जगद्ब्रह्मणोऽंशं शून्या शून्यं परं गतं ३४ इति योगवासि
ष्ठसाराविवरणं रश्मिप्रकरणं समाप्तम् १०

तस्मान्निश्चिन्ताहारिद्रुतस्यैव ध्रुवं यस्मिन् रश्मिहिविश्वातासु सुखी प्राणिनां प्रभुः १ अमेधप्ररोकमिराशिसंकुले सुदु
भरेकुत्सितगंधप्रसिक्तकलेवरेषु प्रसीपभाते न भवेति मुटाविमंति पंडिताः १ श्रीराम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

रोषेति उभयातीतो गुणरोषहीनो ब्रह्मवित्त्वभावत एव निषेधात्पापाचरणान्निवर्त्तते न तु रोषबुद्धौ इदं पापं मद्यानका
यमिति बुद्धानुन निवर्त्तते किंच ज्ञानी विहितस्नानसंध्यादिकंच करोति एव न तु गुणबुद्ध्या इदं पापं मद्यानका
यमिति बुद्धानुन निवर्त्तते किंच ज्ञानी विहितस्नानसंध्यादिकंच करोति एव न तु गुणबुद्ध्या इदं पापं मद्यानका

रोषबुद्धौ उभयातीतो निषेधाच्च निवर्त्तते गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्थकः ३१ अ
नुत्कीर्णापि यास्तं भेदं स्थिता शालभंजिका तथा विश्वस्थितं तत्र तेन शून्यं न तत् ३२

भावतो ज्ञानी विहितं करोति निषिद्धाच्च निवर्त्तते इदं शोक्तं न तु भावद्वयार्थः ३१ अनुत्कीर्णोति यथा अनुत्कीर्णो अ
स्ति तापि शालभंजिका पुत्रलीलां भेदं स्थितेव असती कथं लिख्यते तथापि विश्वमविद्यमानमपि ब्रह्मणो स्थितं तेन वि
श्वेन हीनं तत्तद्वत्परं नास्ति ३२